

Ф. М. ПОЛІЩУК

ГРИГОРІЙ
СКОВОРОДА

Ф. М. ПОЛІЩУК
ГРИГОРІЙ
СКОВОРОДА

Життя і творчість

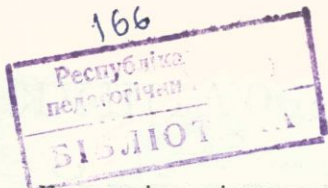

58614

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

1978

8У1
П50

У книжці досліджуються життя і творчість, соціально-політичні, філософсько-естетичні та етичні погляди відомого українського філософа-просвітителя, письменника, педагога і громадського діяча Григорія Савича Сковороди (1722—1794). Окремі розділи праці присвячені аналізу поетичних творів та байок письменника. Автор сумлінно зібрав і систематизував усе, досі написане про Сковороду, подав чимало оригінальних спостережень над його творчістю.

Книжка розрахована на широке коло читачів.

П $\frac{70202-177}{M205(04)-78}$ 163—78

© Видавництво «Дніпро», 1978.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Літературно-громадська діяльність видатного українського філософа-просвітителя, поета і педагога Григорія Савича Сковороди припадає на другу половину XVIII ст., тобто на часи, коли в суспільно-політичному житті України, як і всієї Росії, відбувалися події великої історичної ваги. Це був період дальшого посилення феодально-кріпосницького гніту, що неминуче вело до загострення класової боротьби проти кріпацтва і поміщицької сваволі, до селянських заворушень і збройних виступів проти гнобительського самодержавно-поміщицького ладу. Ідеологи покріпаченого селянства доступними їм засобами боролися за волю і щастя рідного народу. Серед них був і Сковорода, і хоч він не піднісся до революційного світогляду, як, наприклад, О. Радіщев, але його демократичні погляди, його бунтарство об'єктивно служили визвольній боротьбі народу. Художня творчість Сковороди, його філософське вчення мали виразно антифеодальне спрямування.

В Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. розвивалась промисловість ману-

фактурного типу, в якій головним чином використовувалась праця кріпаків. Одночасно в надрах феодальної формації зростають елементи нового капіталістичного ладу. Становлення капіталістичних відносин вело звичайно не до поліпшення становища трудящих мас, а до посилення їх визиску. Тому на відміну від буржуазних просвітителів Сковорода різко засуджував не тільки панівні класи феодально-кріпосницького ладу, але й рішуче виступав проти ранньобуржуазних відносин.

На Україні друга половина XVIII ст. характеризується значним зростанням внутрішніх класових суперечностей. Козацька старшина, зосередивши у своїх руках адміністративну, військову та судову владу, дбала насамперед про особисті вигоди; вона нещадно визискувала і пригнічувала селянство, рядових козаків та міську бідноту. Це були новітні пани, які відчували себе можновладцями, всіляко намагались перетворити пригноблені маси на своїх «підданих», тримати їх у кріпацькій залежності. У цьому місцевим поміщикам допомагав царизм, який посилював соціальний і колоніальний гніт.

Царське самодержавство було найлютішим ворогом російського, українського та

інших народів, проводило політику соціального та національного гноблення всіх трудящих мас. Царським указом від 3 травня 1783 р. остаточно закріплюється кріпосне право і на Лівобережній Україні. З приводу цього указу К. Маркс писав, що «...одним розчерком пера Катерина II обернула на кріпаків чотири чи п'ять мільйонів порівняно вільних селян у новопроданих західних і південних областях»¹.

Українське панство прагнуло здобути права і привілеї, які мали російські поміщики, дворянство. І домоглося свого. Царський уряд дав козацькій старшині «жалувані грамоти» на право володіння землями і селянами, і вона старалася посісти місце вигнаних польських магнатів.

Так поступово козацька старшина перетворювалась на привілейовану верству, на клас українських поміщиків. Характерними рисами цього новоспеченого «благородного сословия» були жадоба до грошей, лихварство, нестримне прагнення до наживи за рахунок бідного селянства і низового козацтва. Сковорода різко критикував цих новоспечених дворян, називаючи їх «падлецами», «скотами», «зм'ями» тощо.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, с. 651.

Селянська війна у Росії 1773—1775 років під керівництвом Пугачова, що охопила і Слободську Україну, Коліївщина (1768), а також Турбаївське повстання (1789—1793) були відповіддю поневолених мас на посилення утисків. І хоч Сковорода не став безпосереднім учасником цих рухів, не згадував про них у своїх творах, однак ці величезні соціальні конфлікти не могли не позначитись на його світогляді, соціальних симпатіях і антипатіях, на його творчості.

Значний вплив на формування світогляду Сковороди мав і той дух протесту, морального осуду кріпосницьких і буржуазних порядків та їх носіїв, що поширювався у середовищі трудового селянства і козацтва. Разом з тим він спирався і на кращі надбання російської культури, яка уже в першій половині XVIII ст. мала значні досягнення. У 1724 році було засновано Російську академію наук у Петербурзі, 1755 року відкрито Московський університет, а також ряд інших навчальних закладів. З'явилися талановиті вчені, які зробили великий внесок у вітчизняну і світову науку. З-поміж них підноситься велична постать М. В. Ломоносова, який був не лише геніальним ученим, а й видатним мислителем, родоначальником російської матеріалістичної філософії.

Хоч царизм всіляко гальмував розвиток культури на Україні, все ж вона продовжує збагачуватись, зазнаючи благотворного впливу російської культури. Це виявилось насамперед у зростанні шкільної мережі на Лівобережній і Слободській Україні. У селах відкривалися школи, в містах засновувались нові середні навчальні заклади, зокрема в Переяславі, Чернігові і Новгороді-Сіверському були створені семінарії, а в Харкові — колегіум.

Основним осередком освіти і культури того часу була Києво-Могилянська академія. До середини XVIII ст. вона була одним з авторитетних вищих навчальних закладів, де виховувалися діячі культури не тільки для України, а й для Росії, Білорусії та ряду інших слов'янських країн. В академії свого часу працювали видатні вчені і письменники — Ф. Прокопович, М. Козачинський, Г. Кониський та ін. Її слухачі широко знайомилися із творами античних авторів, природознавців, істориків, філософів і поетів. Як відзначають радянські дослідники, «Київська академія відіграла, по суті, роль центру філософської думки в слов'янському світі в XVII і першій половині XVIII століть», а «її професори своєю ерудицією аж ніяк не поступалися перед своїми західноєвро-

пейськими колегами та супротивниками»¹. Передові учені академії прагнули знайомити студентів з прогресивними ідеями епохи Відродження і нового часу.

Одним з провідних діячів Київської академії у першій половині XVIII ст. був визначний український і російський письменник і вчений Феофан Прокопович. Він викладав риторику, піїтику, арифметику, геометрію, філософію та богослов'я. Свої лекції прагнув наблизити до життя; надавав великого значення розвитку науки, що спирається на вивчення природи, викриттю середньовічної схоластики, містицизму; він перший почав пропагувати філософську систему Декарта, Локка, Бекона; пояснював систему Коперніка і вчення Галілея, сам займався науковими спостереженнями, користуючись телескопом та мікроскопом. Заслугове на увагу той факт, що, будучи церковним діячем, Прокопович викривав неучтво попів, обстоював ідею розвитку світської освіти, виступав проти національно-релігійного гноблення, за всебічне зміцнення зв'язків між Росією і Україною.

¹ П. Копнін, І. Табачников, В. Євдокименко. Біля першоджерел філософської думки.— «Літературна Україна», 1967, 30 березня.

Ідеї Прокоповича у викладанні академічних курсів розвивали в 40-х роках його прихильники і наступники; найвизначнішими з-поміж них були Г. Кониський, учитель Сковороди, М. Козачинський та деякі інші професори, у світогляді яких виразно проступали матеріалістичні тенденції. Все це, ясна річ, вносило свіжий струмінь у викладання навчальних дисциплін. Слід підкреслити, що академія проводила велику наукову й освітню діяльність, через своїх викладачів, професорів підтримувала безпосередні наукові контакти з європейськими вченими та вищими школами. Вона відіграла значну позитивну роль у формуванні Сковороди як поета і мислителя. Вивчення іноземних мов у стінах академії допомогло йому ознайомитися з художньою, історичною та філософською спадщиною різних народів.

З 60-х років цей вищий навчальний заклад починає втрачати своє колишнє значення і перетворюється на звичайну духовну школу. Тому все більше діти української шляхти їдуть здобувати освіту в Петербург і Москву.

Сковорода був енциклопедично освіченою людиною, яка досконало знала багато давніх і нових європейських мов, найвидатніших представників духовної культури античного світу. Він стояв на рівні тогочасних

досягнень науки і природознавства, у своїх творах посилався на Г. Галілея, М. Коперніка та ін. Любов до науки помітна в усіх творах Сковороди, і зокрема в його листуванні. «Хто думає про науку,— говорив він,— той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався бездіяльним»¹.

Український мислитель жив і діяв у добу, коли безроздільно панувала релігійна ідеологія, яка виправдувала самодержавство і кріпосницькі порядки, всіляко перешкоджала поширенню наукових знань серед народу, насаджувала віру в потойбічний світ. Це в основному й обумовило його войовничий антиклерикалізм — різку критику біблії, церкви, духовництва. Сковорода твердив, що не православна віра і церква, а тільки «споріднена» праця, заснована на пізнанні і використанні природних нахилів людини, є запорукою її щастя і найважливішою передумовою розвитку суспільства. Він був переконаний, що християнська релігія і церква є перешкодою для здійснення загального

¹ Григорій Сковорода. Повне зібрання творів, т. II. К., «Наукова думка», 1973, с. 221. Далі всі посилання на твори Сковороди подаються в тексті за цим виданням з позначенням в дужках тому і сторінки.

щастя, бачив у них основне гальмо на шляхах людського поступу. І хоч антиклерикалізм Сковороди не переріс в атеїзм, але своєю критикою феодально-церковної ідеології філософ сприяв пробудженню свідомості народу, прокладав шлях до атеїзму Т. Шевченка та інших революційних демократів на Україні в ХІХ ст. Г. Сковорода уважно вивчав усну народну творчість, що часто мала антикріпосницьку, антицерковну й атеїстичну спрямованість. Взагалі інтерес до фольклору був однією з характерних рис письменників-просвітителів ХVІІІ ст. Цей інтерес особливо виразно виявився у Сковороди, який знав і любив українські та російські пісні, прислів'я, приказки, майстерно використовував їх у своїх літературних і філософських творах. Усна народна творчість приваблювала Сковороду своєю мудрістю, багатством поетичних образів, емоційністю і красою мови. Вона мала серйозний вплив на формування світогляду Сковороди як мислителя і письменника. Саме в народній мудрості, у народному світогляді знаходяться коріння його філософії і його поезії. Власне цим і зумовлена народність Сковороди, його велика популярність серед трудящих мас. Він віддавав своє життя і талант пригнобленим, прагнучи допомогти їм знайти

шлях до кращого життя, до щастя, і брав від народу все необхідне для творчості — ідеї, думки, образне слово. Як селянський демократ і просвітитель, захисник інтересів народу, Сковорода з великою повагою ставився до трудящої людини.

Таким чином, життя і діяльність Сковороди зумовлювалися історичними обставинами свого часу, загальним характером і особливостями тогочасної суспільної думки і духовної культури взагалі. Він був сином своєї епохи, суперечливість розвитку якої своєрідно позначилася на його творчості. Саме тому у ній є чимало такого, що не витримало випробування часом, бо в його світогляді і діяльності відбилися не тільки сильні, а й слабкі сторони селянського визвольного руху того часу. Але ми повинні бачити в творчості Сковороди головне — ті нові на той час прогресивні ідеї й положення, які збагачували і рухали вперед філософську думку й художню літературу. Оцінюючи те, що Сковорода зробив для свого народу, його культури, не забуваючи про його помилки та консервативні риси світогляду, ми повинні при цьому виходити з відомого ленінського положення про те, що діячів минулого треба оцінювати по тому, що вони зробили порівняно з своїми попередниками.

Незважаючи на історичну обмеженість і суперечність поглядів Сковороди, його прогресивні ідеї, його демократизм, гуманізм, матеріалістична тенденція і войовничий антиклерикалізм, а також його безмежна любов до людини, віра в неї, в могутність людського розуму здобули йому загальне визнання і всенародну шану. Саме тому царизм довго забороняв твори філософа й поета, а буржуазно-поміщицькі історики фальсифікували і перекручували їхній зміст. Та з часом з'являлися щораз повніші збірки творів Сковороди, про нього прихильно відзивалися визначні діячі української і російської культури Т. Шевченко, В. Капніст, К. Рилєєв, Л. Толстой, І. Франко, М. Горький, М. Коцюбинський.

Про Сковороду написано багато книг, брошур і статей як у Радянському Союзі, так і за рубежем. Бібліографія його творів і літератури про нього нараховує півтори тисячі назв¹. Зупинятися на характеристиці всіх цих праць немає жодної можливості. Тому обмежимося лише побіжним оглядом найважливіших із них, фіксуючи увагу на ідейній, класовій боротьбі, яка точилася

¹ Див.: Григорій Сковорода. Бібліографія. Вид-во Харківського університету, 1972.

й точиться навколо постаті Сковороди і його спадщини.

Великий інтерес до поета-філософа виявляв Т. Шевченко, який широко використав сквородинські традиції гуманізму, волелюбства, його поетичні мотиви і образи. Він чітко усвідомлював значення Сковороди в історії розвитку вітчизняної суспільної думки і оцінював його цілком позитивно. У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» Шевченко назвав великим і народним шотландського поета Роберта Бернса і тут же порівняв з ним Сковороду¹. У цьому порівнянні, маємо, по суті, першу наукову оцінку Сковороди як видатного народного письменника.

Перше видання творів Сковороди в 1861 р. у Петербурзі викликало численні рецензії та відгуки в пресі. В одних зневажливо писалося про філософа, давалася йому негативна оцінка (Вс. Крестовський), в інших — з пошаною говориться про значення його прогресивних ідей. Тут слід насамперед згадати виступ на захист Сковороди відомого українського ліберально-буржуазного історика і письменника М. Костомарова, який

¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. VI. К., Вид-во АН УРСР, 1964, с. 314.

підкреслював народність поета-мислителя, його велику популярність на Україні¹.

Високу оцінку Сковороді і його творам дав Л. М. Толстой, який писав: «Багато в його світогляді є дивовижно близького мені. Я недавно ще раз його перечитав — мені хочеться написати про нього. І я це зроблю. Його біографія, мабуть, ще краща за його твори, але які гарні й твори»².

Відзначення 100-річчя від дня смерті Сковороди і вихід у світ видання його творів за редакцією Д. І. Багалія (1894) прислужилося справі глибшого вивчення філософської і літературної спадщини видатного мислителя і письменника. Тоді з'явилась велика кількість праць популярного характеру. Найбільш пройняті почуттям історизму оцінки І. Франка. «Григорій Сковорода, — писав він, — поява велими замітна в історії розвою українського народу, мабуть, чи не найзамітніша з усіх духовних діячів наших XVIII віку»³.

¹ Н. Костомаров. Слово о Сковороде по поводу рецензии на его сочинения в «Русском слове». — «Основа», 1861, VII.

² П. М. Попов. Григорій Сковорода. К., «Дніпро», 1969, с. 140.

³ «Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка», т. V, 1895, с. 79.

З любов'ю до Сковороди написана стаття О. Я. Єфименко, яка особливо наголошувала на тому, що в українського мислителя є закінчена і цільна філософська система. Заслуговують на увагу також її свідчення про популярність Сковороди серед народу у другій половині ХІХ ст.: «Пам'ять народу про нього,— писала вона,— виявилась тривалішою і благороднішою, ніж пам'ять культурного класу. В той час як нащадки дворянських родів Слобідської України, тих, які колись гордились дружбою із Сковородою, ледве-ледве пам'ятають його ім'я і, можливо, кілька анекдотів, народ до цього часу живе сквородинською духовною спадщиною. Кожний український кобзар і лірник співає сквородинські псалми, духовні вірші, і очевидно їх сувора мораль, сповнена презирства до жалюгідної мирської суєти, знаходить глибокий відгук в народній душі»¹.

У 900-х роках з'явилося ряд праць, в яких подавалося багато цікавих деталей з життя і творчості Сковороди. Тут варто назвати П. Житецького, М. Петрова, Д. Багалія, В. Леонтовського. Щодо П. Житецького, то

¹ Александра Ефименко. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки, т. II. СПб., 1905, с. 256.

погляди його на Сковороду як народного письменника були суперечливими. З одного боку, він твердив, що «народним учителем в справжнім розумінні цього слова Сковорода не був»¹, а з другого боку, зазначав, «що симпатії його до народної пісні і до народного слова, очевидно, наводили його на шлях народного письменника»².

Серед марксистських дослідників, які займалися вивченням спадщини Сковороди у дожовтневий період, слід назвати професіонального революціонера, соратника В. І. Леніна, В. Д. Бонч-Бруєвича, який у тяжких умовах царської тюрми провів велику роботу по підготовці і виданню в 1912 р. першого тому його творів.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні широко розгорнулась робота по дослідженню творчої спадщини прогресивних діячів вітчизняної культури, в тому числі і Сковороди, на основі марксистсько-ленінської методології. В радянський період наче вдруге до свого народу прийшов його видатний філософ-гуманіст і письменник. Вже на початку існу-

¹ П. Житецький. «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. К., 1919, с. 37.

² Там же, с. 40.

вання Радянської держави 30 липня 1918 р. була прийнята спеціальна Постанова РНК РРФСР, підписана В. І. Леніним, про спорудження в Москві пам'ятників найвидатнішим діячам революції, науки і культури. Тут серед інших славетних імен стояло ім'я українського філософа Сковороди. Це було яскравим свідченням високої оцінки його діяльності Комуністичною партією і Радянським урядом.

Хоч інтерес до життя і творчості Г. Сковороди виявився вже на початку ХІХ ст., але тільки у пожовтневий період було зібрано, опубліковано всю відому його філософську та літературну спадщину. Тільки радянська наука, керуючись марксистсько-ленінською методологією, змогла правильно і всебічно оцінити творчість Сковороди, визначити справжнє її місце в історії не лише української, а й загальнослов'янської культури, показати її світове значення.

Уже в 20-х роках радянськими вченими чимало зроблено в справі збирання, публікації та вивчення творчості Сковороди. Йому присвятили свої праці Г. Тисяченко, Г. Ходкевич, П. Пелех, В. Петров, Д. Багалій, О. Ладиженський, А. Ковалівський та ін. Тут слід сказати кілька слів про історика Д. Багалія, багатогранна діяльність якого

тривала і в радянський час. Йому належить перша наукова публікація значної частини спадщини Сковороди, ґрунтовна і досить повна оцінка її. Не можна не згадати одну з фундаментальних праць Д. Багалія «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» (1926), в якій наводиться багато нових фактів з його життя і творчості, поновому оцінюється його спадщина.

Проте книга Д. Багалія має суттєві хиби. Автор дуже обережно говорить про оригінальність філософського вчення Сковороди. «Звичайно,— зазначає він,— можна казати про те, що Сковорода був народним філософом тільки в обмеженому та умовному розумінні цього слова, а власне, в розумінні наближення його до народних мас та впливу його на народ, але не в тому розумінні, наче б його філософія вийшла з нетрів українського народу»¹. Важко погодитись із такою думкою. Для нас Сковорода цінний тим, що у його світогляді відбилися народні погляди на ті чи інші явища суспільного життя. І все ж, незважаючи на ці та на інші хиби, монографія Д. Багалія була вагомим внеском у вивчення життя і творчості Сковороди.

¹ Д. Багалій. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків, ДВУ, 1926, с. 121.

З кожним роком дослідження спадщини Сковороди посувалося вперед. Значну роль тут відіграло відзначення його ювілеїв, особливо в роки Великої Вітчизняної війни — 220-річчя з дня народження (в Уфі) і 150-річчя від дня смерті (в Києві).

У 40—60-ті роки з'являється ряд нових праць радянських вчених. Статті і монографії російських та українських радянських дослідників О. Трахтенберга, З. Мелещенко, О. Білецького, П. Попова, І. Табачникова, П. Шкуринова, М. Редька, А. Ніженець, І. Іваньо, І. Пільгука, П. Яременка, Ф. Шолома та ін. сприяли розкриттю істотних сторін життя і творчої діяльності Сковороди, визначенню його найголовніших ідей та оригінальності його філософського мислення і літературної творчості. У 1961 році було завершено Повне зібрання творів Сковороди у двох томах, що відкривало нові можливості для дослідження ідейної спадщини філософа і поета¹.

Говорячи про вивчення філософської і літературної спадщини Сковороди у радянський період, слід підкреслити, що ідейна боротьба навколо його спадщини не припи-

¹ Григорій Сковорода. Твори в двох томах. К., Вид-во АН УРСР, 1961.

няється і в наш час. Найбільшого спотворення і грубого перекручення творчість Сковороди зазнає у писаннях буржуазно-націоналістичних ідеологів, які старанно вишукують і підносять найслабкіші сторони світогляду мислителя, прагнучи показати вплив на нього німецьких містиків. З таких позицій активно виступає, наприклад, Д. Чижевський, який силкується показати себе відроджувачем ідейної спадщини філософа і поета.

Так само трактується спадщина Сковороди в писаннях інших націоналістів. Філософ зображений у них релігійним мислителем, відірваним від суспільства, від життя простого народу. Свідомо спотворюючи соціальний зміст творчості мислителя, вони не раз намагалися довести як незаперечну істину, що нібито ідейна еволюція Сковороди характеризується посиленням консервативних рис його світогляду.

Проводячи непримиренну боротьбу з такого роду концепціями, радянські літературознавці створили чимало цінних праць, в яких з марксистсько-ленінських позицій викривається цілковита неспроможність націоналістичних вигадок, їх реакційна суть.

Сковорода був сином свого часу і свого класу, селянським просвітителем і бунта-

рем — зі всіма сильними й слабкими сторонами свого світогляду. Наше завдання — зрозуміти Сковороду історично як визначне явище в історії культурного і літературного життя України. Саме на це спрямовані дослідження М. Редька, А. Ніженець, І. Табачникова, І. Іваньо, П. Яременка, Б. Деркача, М. Сиваченка, О. Мишанича та інших.

В 1972 р. в нашій країні широко відзначалося 250-ліття від дня народження видатного мислителя і поета. На ознаменування цієї дати проведено ряд важливих заходів. У Харкові відбулася республіканська наукова конференція, тематика якої охопила майже всі сторони життя і творчості Сковороди¹. До ювілею вийшли твори письменника-філософа, з'явилося чимало досліджень про його творчість, у пресі опубліковано багато статей, в яких поряд з залученням нових фактів даються і нові оцінки поглядів Сковороди. Насамперед маємо на увазі колективну монографію «Філософія Григорія Сковороди» («Наукова думка», 1972), підготовлену Інститутом філософії АН УРСР, книжки І. А. Табачникова «Григорій Сковорода» («Мысль», 1972), О. Шреер-Ткаченко «Гри-

¹ Див.: Тези доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження Г. С. Сковороди (1722—1794). Харків, 1972.

горій Сковорода — музикант» («Музична Україна», 1972).

Відзначення ювілею активізувало дослідницьку роботу по вивченню творчості Сковороди, яка продовжується радянськими вченими і сьогодні. Про це свідчить вихід у світ книги О. В. Мишанича «Григорій Сковорода і усна народна творчість» («Наукова думка», 1976) та ряд статей в журналах.

Незважаючи на значну кількість досліджень спадщини Сковороди, синтетичної праці про літературну творчість письменника немає. Їй присвячено лише окремі статті. Ця тема продовжує залишатися маловивченою, а тим часом її важливість і актуальність не раз підкреслювалася вченими. Автор цієї книжки поставив перед собою завдання дослідити і проаналізувати всю художню спадщину Сковороди, що становить собою ідейно-естетичну цінність. Це якоюсь мірою допоможе краще простежити і зрозуміти шлях становлення нової української літератури, складний процес її переходу від старих традицій і надбань до нового світського письменства.

НЕЗВИЧАЙНЕ ЖИТТЯ

Єдиним надійним джерелом біографічних відомостей про Г. С. Сковороду довгий час був нарис «Жизнь Григория Сковороды», написаний його учнем і другом М. Ковалинським. Але нарис цей невеликий, і багато про що в ньому зовсім немає або сказано надто невиразно. Білі плями в біографії Скороди привертали увагу багатьох дослідників, які розшукали ряд важливих документів про його життя. Особливо плідними були роки підготовки до відзначення 250-річчя від дня народження великого мислителя. Було уточнено чимало фактів його біографії.

Народився Григорій Савич Сковорода 22 листопада (3 грудня за новим стилем) 1722 року в селі Чорнухи (тепер Чорнухинського району) на Полтавщині в бідній козацькій сім'ї. Дослідники розшукали архівні матеріали про його родословну. У ревізькій книзі, що була складена в Лубенській канцелярії в 1745 р. під № 49 значиться «двор Пелагеи Сковородыхи, которой сын обрѣтается в пѣвчих»¹. А нещодавно вияв-

¹ Центральний державний історичний архів (ЦДІА) УРСР у Києві, ф. 51, оп. 3, од. зб. 19343, арк. 622.

лено найраніший документ, що стосується батька Сковороди. В реєстровій книзі «о приходе денежной казны Лубенского полку» за 1733 р. є запис, що в Чорнуській сотні на ярмарку 19 липня 1733 року за продаж «вишинкованого вина» було взято різні суми «покуховного з рядових козаков», зокрема «с Сави Сковороди чорнуского с пяти ведер пятьдесят копеек»¹. Відома також ревізька книга Чорнух, датована 29 серпнем 1734 р., де серед малоземельних козаків значиться ім'я «Савка Сковорода».

Про день і місяць народження Сковороди не було жодних відомостей аж до 1922 р. Вперше повну дату народження Сковороди встановив Петро Пелех² з листа поета від 22 листопада 1763 р.

Мало ми знаємо про дитячі роки майбутнього письменника і філософа. Відомо, що Сковорода зростав серед трудового народу і чудової природи рідного краю. Його дитячу уяву вражали зелені простори і лісова тиша, густо порослі чагарником береги річки Многи, спів птахів, шелестіння трав. Змалку він виявляв нахил до музики і пісні. Від людей

¹ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, од. зб. 10, арк. 57.

² Див.: Петро Пелех. З життя і творчості Сковороди.— «Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка», т. СXXXVI—СXXXVII, 1925, с. 139.

праці вчився шанувати труд і трудівника, виховувався на народних переказах, думках, піснях, що їх розносили тоді по Україні кобзарі і лірники. Не випадково письменник у своїх філософських творах не раз посиляється на враження дитинства.

Все це, звичайно, впливало на формування Сквороди, на розвиток його естетичних уподобань.

Де здобув Скворода початкову освіту — точно невідомо. Очевидно, за тодішнім звичаєм батьки віддали його спочатку в науку до дяка, а потім у Чорнухинську церковно-парафіяльну школу, де він швидко виявив здібності до науки, співу і музики. За свідченням М. Ковалинського «Григорій по сьомому году от рожденія примѣтен был склонностію к богочтенію, дарованіем к музыкѣ, охотою к наукам и твердостію духа. В церквѣ ходил он самоохотно на крилос и пѣвал отмѣнно, приятно» (II, 440).

Після здобуття початкової освіти в рідному селі Скворода у 1734 році стає студентом Києво-Могилянської академії, де навчався з перервами близько десяти років.

Слід сказати, що Київська академія в часи перебування в ній Сквороди рівнем викладання не поступалася тогочасним європейським вищим навчальним закладам. Вона

мала велику бібліотеку, укомплектовану літературою з усіх відомих тоді галузей науки.

Для учбового процесу в Академії характерне те, що головними тут були гуманітарні предмети. Зокрема, як твердить Г. М. Мойсеева, М. В. Ломоносов, перебуваючи у Києво-Могилянській академії у 1733—1734 рр., відзначав високий рівень викладання мов, поетики, риторики, якого досягли київські професори¹. Цьому особливо сприяла просвітницька діяльність таких викладачів, як М. Козачинський, М. Довгалевський, Г. Кониський, які збагачували й розвивали філософські та літературні традиції Академії.

Повний курс навчання в Київській академії складався з восьми класів. Перші чотири (фара або аналогія, інфима, граматики, синтаксима) були нижчими однорічними класами, де вивчали старослов'янську і латинську мови, історію, катехізис і т. д. Далі йшли два однорічні середні класи — піїтика і риторика, а потім два вищі — філософії (дворічний) та богословський (чотирирічний). Вивчалися тут і природничі науки, зокрема астрономія, математика, механіка.

¹ Див.: Г. Н. Мойсеева. М. В. Ломоносов на Украине.— У кн.: Русская литература XVIII века и славянские литературы. М.— Л., 1963.

Значна увага приділялася художній та музичній освіті.

Вихованці Київської академії за царськими указами розсилалися по всій території Російської імперії. Вони призначалися учителями в школи і колегіуми Москви, Петербурга, Казані, Ростова, Пскова, Твері, Володимира, Коломни, Тобольська та інших міст. Частина їх ішла на дипломатичну роботу або ставала професорами у вищих школах Сербії, Угорщини, Чорногорії. З академії вийшло багато славнозвісних і талановитих людей, зокрема філософів, вчених, письменників, суспільно-політичних і церковних діячів.

Г. С. Сковорода охоче навчався в академії і завдяки своїм здібностям робив великі успіхи в науках. Талановитий вихованець «скоро превзошел сверстников своих успѣхами и похвалами» (II, 440).

В академії Сковорода здобув ґрунтовні знання з мов — грецької, латинської, польської, староеврейської, німецької. Це дало йому можливість читати в оригіналі твори античних філософів, поетів, а також книги мислителів, письменників, учених епохи Відродження і нового часу, що були в академічній бібліотеці.

У грудні 1741 р., згідно царського указу,

Сковороду разом з іншими музично обдарованими студентами взяли до придворної хорової капели цариці Єлизавети, де він близько трьох років був співаком. Співаки капели жили у так званому старому Зимовому палаці. Придворна капела потрібна була імператриці для щоденних церковних відправ. Крім того, вона постійно виступала на всіх придворних урочистостях, різних святах та маскарадах. Тут Сковорода мав нагоду спостерігати поведінку прислужників царського трону, їхні гульбища та розваги.

Перебування в придворній капелі було важливим етапом у житті Сковороди. Там він познайомився з деякими здобутками російської культури, розширив свій мистецький обрій. Це не могло не відбитися згодом у його творах.

Слід сказати також, що в придворному хорі Сковорода дістав ґрунтовну, як на той час, музичну освіту і звання «придворного уставщика», тобто регента, який безпосередньо керував хором і досконало знав «устав» (порядок) церковних служб. Свідчення про музично-композиторську діяльність Сковороди цього періоду знаходимо не тільки у М. Ковалинського, а й в І. Срезневського: «Находясь там (у придворній капелі.—

Ф. П.) он сложил голос для духовной песни „Иже херувимы“, который и доселе употребляется во многих сельских церквах на Украине»¹.

У серпні 1744 року, коли цариця Єлизавета із своєю капелою приїхала до Києва, Сковорода не захотів повертатися до Петербурга, дістав звільнення з придворного хору і почав «паки учится» в академії. Пізніше у листі до М. Ковалинського він писав: «Хай також завжди живе в твоїй душі і такий вислів Плінія: „Втрачений той час, який ти не використав на навчання“» (II, 273).

У 1744—1745 рр. Сковорода вчиться в класі філософії. Учителем його був префект академії Михайло Козачинський², відомий філософ і письменник. Він звернув увагу на здібності Сковороди. Але навчання в академії тривало недовго, бо в серпні 1745 р. непосидючий Сковорода знову вирушив у світ. Цього разу на Захід, до Угорщини, в місто Токай, як член російської місії, котру очо-

¹ И. Срезневский. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде.— «Утренняя звезда», X., кн. I, 1833 (1834), с. 76.

² Див.: Д. Вишнеvский. Киевская Академия в первой половине XVIII столетия. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). К., 1903, с. 200.

лював генерал Ф. Вишневський. М. Ковалинський твердить, що Сковорода попав у місію, бо був «извѣстен знанієм музики, голосом, желанієм быть в чужих краях, разумѣніем нѣкоторых языков» (II, 440—441). По штату ж він був проведений як півчий православної церкви при місії.

За час служби в цій місії (1745—1750) Сковорода побував у Відні, Братиславі та деяких інших містах Угорщини, Австрії, Словаччини, познайомився з їхнім життям, побутом, культурою. Про перебування Сковороди за кордоном, про його життя і навчання М. Ковалинський пише: «Путешествуя с генералом сим, имѣл он случай, с позволенія его и с помощію его, поѣхать из Венгрии в Вѣну, Офен (Будапешт.— Ф. П.), Презбург (тепер Братислава.— Ф. П.) и прочія окольныя мѣста, гдѣ, любопытствуя по охотѣ своей, старался знакомиться наипаче с людьми ученостію и знаніями отлично славимыми тогда. Он говорил весьма исправно и с особливою чистотою латинским и нѣмецким языком, довольно разумѣл еллинский, почему и способствовался сими доставить себѣ знакомство и пріязнь ученых, а с ними новыя познанія, каковых не имѣл и не мог имѣть в своем отечестве» (II, 441).

Восени 1750 р. Сковорода повернувся на Україну. Тоді ж його призначили на посаду викладача піітики в Переяславський колегіум, де він одразу виявив себе педагогом-новатором. Йому так полюбилася його робота і учні, що він написав для них спеціальний курс під назвою «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной». Сковорода прагнув, щоб піітика була «простѣе и вразумительнѣе для учащихся да и совѣм новое и точное понятіе давала об оной». Але застосовані ним нові методи викладання викликали заперечення єпископа Никодима Сребницького, якому підлягав колегіум. Він «приказал перемѣнить и преподавать по тогдашнему обыкновенному образу ученія». Сковорода відповів єпископові влучним латинським прислів'ям: «Alia res scertum, alia — plectrum», тобто «Одна справа — єпископський жезл, інша — палочка музиканта». «Єпископ, преобратя незнаніе свое в непослушаніе его и самомнѣніе о учености своей в гордость и високоуміе его, дал своєручное повелѣніе на докладѣ консисторіи слѣдующее: „Не живяше посреди дому моего, творяй гордыню“. По сему Сковорода выгнан был из училища переяславскаго не с честію. Сей был первый опыт твердости духа его» (II, 441).

Цей конфлікт справді був виявом твердості переконань Сковорода, незалежності його характеру, віри в торжество розуму. Таким непохитним і безкомпромісним у своїх поглядах залишився він на все життя.

Після втрати місця викладача в Переяславському колегіумі Сковорода восени 1751 р. повертається до Києва і ще два роки навчається в академії, в богословському класі, де «соучеником его» був майбутній київський митрополит Самуїл Миславський. Богослов'я викладав тоді ієромонах Георгій Кониський¹, який у серпні 1751 р. був призначений ректором академії.

Зі своїм обдаруванням і здібностями Сковорода міг би зробити блискучу духовну кар'єру, але вона його зовсім не приваблювала. Він не хотів іти в ченці, збільшувати ряди церковників, до яких завжди мав велику відразу. Тому Сковорода залишає академію, не закінчивши її повного курсу, і в січні 1754 р. за рекомендацією митрополита Т. Щербацького стає в с. Ковраї домашнім учителем у поміщика Степана Томари, навчаючи та виховуючи його сина Василя.

¹ Див.: Д. Вишне夫斯基й. Киевская академия..., с. 262.

Але вчителеві важко було миритися з пихатістю і зарозумілістю поміщика, який вважав його звичайним наймитом і відповідно поводився. «Чувствительно было такое унижение человѣку,— пише Ковалинський,— имѣвшему в низкой простоте благородное сердце» (II, 442). Поступово назрівав конфлікт. На одному із занять Сковорода зауважив своєму вихованцеві, що той мислить «как свиная голова» (II, 442). Слуги донесли про це жінці пана, і та владно «требовала мщениія за таковую дерзость» (II, 442). І Томара «отказал ему от дому и должности» (II, 442).

У 1755 р. Сковорода повертається до Переяслава і там деякий час живе у свого приятеля. Тоді ж йому трапилася нагода «ѣхать в Москву с Калиграфом, отправлявшимся в Московскую академію проповѣдником, с которым он, как приятель его, и поѣхал» (II, 443). Подорож до Москви Сковорода використав для дальшого ознайомлення з російською культурою, з книжковим багатством тогочасних бібліотек. З Москви, пише Ковалинський, Сковорода поїхав у Троїце-Сергіївську лавру, «гдѣ был тогда намѣсником многоученый Кирилл, бывший послѣ епископом черниговским. Сей, увидя Сковороду, котораго знал уже по слуху, и нашед

в нем человека отличных дарований и учености, старался уговорить его остаться в лаврѣ для пользы училища, но любовь его к отечественному краю отвлекла его в Малороссію. Он возвратился паки в Переяславль, оставя по себѣ в лавре имя ученаго и дружбу Кирилла» (II, 443).

З цього скористався С. Томара і запросив Сковороду в Коврай. «Он обласкал его дружески, просил быть сыну его другом и руководствовать его в науках. Любовь и откровенное обхожденіе сильнѣе всего дѣйствовали всегда над Сковородою» (II, 443). Тепер господар уже поводився з учителем як з рівним. Сковорода від природи був людиною дуже доброю, чутливою, сердечною. Він залишився в Томари «с сердечным желаніем быть полезным». І проживав у нього аж до літа 1759 р.

Прожиті на Переяславщині роки (1755—1759) були важливим періодом у діяльності Сковороди. Тут він ближче зійшовся з народом, пройнявся його прагненнями і помислами. Все це сприяло інтенсивному формуванню світогляду мислителя як селянського демократа, чіткішому окресленню його основних творчих принципів як народного філософа, просвітителя-гуманіста, визріванню у нього ідеї заперечення основ

тогочасного суспільного укладу. Саме в Ковраї Сковорода пише відомий «Сон» (1758), в якому змальовує жахливі картини тогочасної дійсності, викриваючи розбещеність вищого світу, лицемірство духівництва, його жадобу до наживи і «сребролюбіє». Він в алегоричній формі показує, що сучасне йому суспільство — це жорстоке людожерство: «Нѣкоторым не доставало к яствію птичих и звѣриных мяс, то они одѣтаго в черную ризу человѣка, имѣвшаго голыя колѣна и убогія сандалія, убитаго, в руках держа при огнѣ, колена и икры жарили и мясо, с истекающім жиром отрезывая и отгрызывая, жрали» (II, 445).

В коврайський період починається і поетична творчість Сковороди. Десь 1757—1758 рр. він пише знаменитий вірш «De libertate», в якому оспівує героїчних борців за народну волю. Із віршів, що увійшли до збірки «Сад божественных пѣсней», поет написав у Ковраї «Пѣснь 1-ю», «Пѣснь 2-ю», «Пѣснь 10-ю», «Пѣснь 19-ю», «Пѣснь 25-ю», «Пѣснь 26-ю». В них яскраво виявляється особистість Сковороди, його прагнення показати моральну перевагу простої людини над світом багатства і насильства.

У 1759 р. Сковорода переїздить до Харкова, де в 1759/60 навчальному році викладає

у місцевому колегіумі поетику. Про це свідчать відповідні документи, що зберігаються в бібліотеці Харківського колегіуму, а також примітка самого поета до 27 пісні «Сада божественных пѣсней»: він працював у Харкові «три лѣта — 1760-тое и 63-тє и 4-тое». Останнім часом знайдено і списки учнів класу поетики та синтаксими за 1759/60 та 1763/64 рр., оцінки яким власноручно поставив Сковорода.

Новопризначений викладач поезії почав навчання з великим ентузіазмом і бажанням ширити науку в дусі новітнього просвітництва. Викладання саме курсу поетики було покликанням Сковороди. У нього знову з'явилася аудиторія, якій він може передавати свої знання, переконання і судження про життєві основи прекрасного. Вищим прагненням його було «дѣлать моему обществу пользу».

Уже в перший рік учителювання у Харківському колегіумі Сковорода пише ряд творів, зокрема вітання з днем народження Іоасафа Миткевича, Сагмен (Мелодія), «Басню Есопову» «для учеников поетики», «Пѣснь 27-ю», присвячену «бѣлоградскому епископу Іоасафу Миткевичу, посѣщающему вертоград духовного училища в Харьковѣ» та інші.

В колегіумі про Сковороду йшла слава як про талановитого поета, відомого вченого і оратора. Тому після закінчення навчального року єпископ намагався схилити його до чернецтва, обіцяючи йому високий духовний сан, «счастливую жизнь». Але Сковорода на це відповів так: «Развѣ вы хотите, чтобы и я умножил число фарисеев? Ёжте жирно, пейте сладко, одѣвайтесь мягко и монашествуйте!» (II, 447).

Відчувши незадоволення єпископа, Г. Сковорода залишив колегіум і поселився в одного з своїх приятелів на околиці Білгорода (с. Стариці). Тут письменник більшість часу проводив у лісі, на пасіках, віддаючись філософським роздумам, поезії, гри на флейті. Мандруючи по навколишніх місцях, він любив зустрічатися з друзями, з цікавими людьми, зупинявся в Харкові, був у доброму настрої, який передавав словами: «О свобода! О наука!»

Через рік Г. Сковороду знову запрошують на педагогічну роботу в Харківський колегіум. Цьому значною мірою сприяла його зустріч там з небожем свого знайомого, учнем колегіуму Михайлом Ковалинським, що потім став його другом і біографом. Заради свого вихованця Г. Сковорода погодився викладати в колегіумі синтаксис і грецьку

мову. Він часто почав відвідувати свого учня і «по склонности молодого человека, занимать его музыкой и чтением книг, служивших поводом к разговорам и нравовучению» (II, 449).

Щирі, дружні відносини між учителем і учнем Ковалинським, що зав'язалися на все життя,— це окрема цікава сторінка в біографії Сковороди.

Поет-філософ у цей час живе в Харкові, часто зустрічається зі своїм молодим другом, веде з ним бесіди, розважає його музикою і читанням книг.

Глибока і чиста радість світилася в душі Григорія Сковороди, бо мав друга, учня і послідовника. «Признаюся тобі,— писав Сковорода до свого приятеля,— в моїй до тебе прихильності: я тебе любив би, навіть якщо б ти зовсім був не письменним, любив би саме за ясність твоєї душі і за твоє прагнення до всього чесного,— не говорячи уже про все інше, любив би тебе, хоча б ти був зовсім неосвіченим і простим. Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (в якій мірі я їх ціную, мені нема потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, яка, якщо залишити в стороні сіцилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне і корис-

не,— то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем, і для мене немає в житті нічого приємнішого, ніж балакати з тобою і тобі подібними» (II, 226).

Листування письменника з Ковалинським пройняте почуттям щирої, безкорисливої дружби. Воно посилювало енергію його духу і мислі, прагнення впливати на молодь, виховувати в неї вільнолюбство, критичне ставлення до дійсності. Весь свій багатющий життєвий досвід і величезний запас знань Сковорода передавав М. Ковалинському, який припав йому до душі і залишився вірним другом на все його життя.

З приходом на посаду білгородського єпископа П. Крайського посилюється вороже ставлення до Сковороди з боку чернецтва і деяких викладачів колегіуму. Розпочались інтриги, таємні доноси, переслідування Сковороди; за ним стежать, намагаються залякуванням і заборонами ізолювати від нього молодь колегіуму. В листі до М. Ковалинського він пише: «Почуваю, якщо не обманює мене моя душа, що знову піднімається проти мене заздрість як з приводу моєї до тебе рідкісної дружби, так і з приводу моїх деяких слів, які звичайно говорю на уроках грецької мови» (II, 330).

Серед тих, хто плів чорні інтриги навколо Сковороди, неабияку роль грав новоприбулий із Києва учитель риторики М. Шванський¹, який після вигнання друга Сковороди префекта колегіуму Лаврентія Кордета зайняв його посаду. Крім того, Сковорода добре відчував, що й новий ректор колегіуму І. Базилевич, призначений Крайським, був вороже настроєний проти нього. Тому після закінчення 1763/64 навчального року Сковорода змушений був залишити колегіум. Влітку 1764 р. він разом з М. Ковалинським поїхав до Києва, де був йому «истолкователем истории мѣста, нравов и древних обычаев» (II, 456). Тоді ж у Києво-Печерській лаврі знайомі Сковороди, колишні співучні по академії почали умовляти його «пристать к гавани», постригтися в ченці і стати стовпом і окрасою церкви, на що той відповів їм: «Ах, преподобные!.. Я столботворенія умножать собою не хочу, довольно и вас, столбов во храмъ божіем».

За сим привѣтствием старцы замолчали, а Сковорода, смотря на них, продолжал: «Риза, риза! Коль немногих ты опреподобила! Коль многих очаровала» (II, 456—457).

¹ Див.: А. Ніженець. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. Х., «Прапор», 1970.

Так провалилась ще одна спроба церковників спіймати Сковороду в свої тенета, ізолювати його від народу. Але він залишався непримиреним до тогочасного духівництва і при кожній нагоді викривав його лицемірство і користолюбство.

Після недовгого перебування в Києві Сковорода повернувся на Слобожанщину. Про його життя і діяльність з осені 1764 р. до липня 1768 р. ми знаємо мало. На підставі листів та свідчень Ковалинського можна твердити, що він у ці роки жив переважно в Харкові у своїх друзів та знайомих. У квітні 1765 р. Сковорода перебував на хуторі Довжику. Знову ж ми не знаємо причин, які змусили його оселитися тут.

Найбільш відома з цього періоду розмова Сковороди з харківським губернатором Є. Щербиніним. Коли останній запитав, чому Сковорода не візьме собі якусь спокійну, певну посаду, той відповів, що він «по способностям» не може «на театрѣ свѣта» вдало грати ніякої ролі, крім невисокої, простої, самотньої. Я цю роль обрав, узяв і задоволений.

Така коротка і ясна відповідь сподобалась губернатору: «Вот умной человек! Он прямо щастлив; меньше было бы на свѣтѣ дура-

честв и неудовольствій, если бы люди так мыслили» (II, 458).

З листів 1765—1766 рр. видно, що Сковорода віддавався філософським роздумам про людину, її духовний світ. Його найбільше цікавило те, «що стосується виключно вдосконалення душі».

Так, у листі до Кирила Ляшевецького він пише: «Про мене, хай інші дбають про золото, про почесі, про Сарданапалові бенкети, про низькі насолоди, нехай шукають вони народної прихильності, слави, ласки вельмож; хай одержать вони ці, як вони думають, скарби,— я їм не заздрю, аби я мав духовні багатства і той хліб духовний» (II, 384).

Обдумуючи філософські проблеми і форми їх розкриття, Сковорода в цей час мало пише художніх творів. З них можна назвати лише три вірші «De jejuniu» («Про піст»), «Пѣснь 11-я», «Пѣснь 24-я», датовані 1765—1767 роками. Останні дві поезії були включені до «Саду божественных пѣсней».

В 1768 році, коли при Харківському колегіумі були відкриті додаткові класи для дітей дворян, губернатор Є. Щербинін запросив Сковороду викладати тут катехізис. Сковорода погодився.

Слід відзначити, що додаткові класи були цілком світською середньою школою, в якій, крім катехізису, викладались і загально-освітні гуманітарні предмети, зокрема, математика, фізика, іноземні мови, живопис, архітектура, музика, співи, а також деякі військові дисципліни: фортифікація, артилерійська справа, геодезія тощо¹.

Готуючись до читання катехізису (викладу закону божого), Сковорода написав невеличкий курс своїх лекцій «Начальная дверь к христiанскому добронравію...», де торкається таких понять, як щастя, світ, природа, вічність, бог. Він читав лекції про морально-етичні норми людського життя, які дуже відрізнялись від офіційної феодально-церковної моралі. А головне було в тому, що тут Сковорода дає таке трактування бога, яке розходилося з офіційними церковними догмами. Тут філософ уже формулює основні положення своїх етико-гуманістичних поглядів.

Зміст і форма лекцій Сковороди викликали занепокоєння начальства колегіуму. Реакційне духовенство не могло примиритися з тим, щоб світська людина навчала учнів «благонравія». Особливо був проти

¹ Докладніше про це див.: А. Ніженець. На зламі двох світів, с. 88—150.

новий білгородський єпископ, колишній однокурсник Сковороди по академії Самуїл Миславський¹. Як свідчить М. Ковалинський, цей хитрий кар'єрист і політикан негайно розглянув зміст лекцій Сковороди і «нашол нѣкоторыя неясности для него и сомнѣнія в рѣчах... вознегодовал на него с гоненієм» (II, 459). В 1769 р. Сковорода остаточно залишає Харківський колегіум і вже більше не займає жодної офіційної посади.

З цього часу і до самої смерті Сковорода — мандрівний філософ, народний учитель-просвітитель. У сірій селянській свиті, з торбиною за плечима, з палицею і книгою в руці він пішки мандрував від села до села. Ходив по «градам и весям» впродовж днів, років, десятиліть. Його всюди радо зустрічали прості трудівники, для яких він був своєю людиною, щирим порадником, другом, розумом. Рідко де він затримувався надовго, оселяючись, як сам писав, у «лѣсах, полях, садах, селах, деревнях и пчельниках». То був період розквіту філософської діяльності Сковороди, коли з-під його пера один за одним виходили діалоги, трактати, байки,

¹ Див.: П. Строев. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. СПб., 1877, с. 634.

притчі тощо. Він був великим трудівником, спав чотири години на добу, прокидався до сходу сонця і брався за роботу.

Важливо відзначити, що власне життя Сковороди, моральна чистота його помислів і прагнень, постійні мандри були близькі і зрозумілі трудовому люду. Мислитель не мав домівки, сім'ї, ніякого майна, твердо йшов своїм шляхом. Як указував Ф. Енгельс, «ця вимога відмовлення від усіх утіх і радощів життя, з одного боку, означає висування проти пануючих класів принципу спартанської рівності, а з другого — є необхідним перехідним ступенем, без якого нижча верства суспільства ніколи не може прийти в рух. Для того щоб розвинути свою революційну енергію, щоб самій усвідомити своє вороже становище у відношенні до всіх інших суспільних елементів, щоб об'єднатися як клас, нижча верства повинна почати з відмовлення від усього того, що ще може примирити її з існуючим суспільним ладом, зректися тих небагатьох насолод, які хвилинами ще роблять зносним її пригнічене існування і яких не може позбавити її навіть найсуворіший гніт»¹.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, с. 359—360.

Справді, незвичайна життєва поведінка Сквороди, його вчення виявились насамперед у намаганні пробудити народ.

«Близь Харькова,— пише Ковалинський,— есть мѣсто, называемое Гужвинское, принадлежащее помѣщикам Земборским, которых любил он за добродушіе их. Оное покрыто угрюмым лѣсом, в срединѣ котораго находился пчельник с одною хижиною. Тут поселился Григорій, укрываясь от молвы житейской и злословія духовенства» (II, 460). Тоді ж у цьому селі, свідчить біограф, Скворода написав свій перший філософський твір «Наркісс...», а потім другий — «Книга Асхань...», в яких розробляє тему пізнання та самопізнання. Головне в пізнанні для нього — розкриття і усвідомлення сутності людини, як і всіх предметів взагалі. Пізнати себе в гармонії всесвіту — значить збагнути велику істину буття. Скворода вважав, що через пізнання людини, себе можна дійти до пізнання всього суцього. На цей час припадає і написання 15 байок, що складають першу половину збірки «Басни Харьковскія».

В 1770 р. Скворода їздив до Києва, де пробув близько трьох місяців, живучи у Китаївській пустині (під Києвом), ігуменом якої був його родич І. Звіряка. Відвідини

Києва він максимально використав для глибшого знайомства з новими працями вчених і митців, для зустрічей і бесід з друзями.

1771—1772 рр. Сковорода провів здебільшого в місті Острозьку (нині Воронезької області). Цілком можливо, що запросив його сюди воронезький поміщик С. Тевяшов. На цей час припадає й знайомство Сковороди з П. Ф. Панковим, колезьким реєстратором та художником Я. І. Долганським. Тут він знайшов спокій і відповідну обстановку, яка сприяла творчій праці. Протягом весни і літа 1772 р. філософ створив чотири діалоги: «Діалог, или разглагол о древнем мірѣ», «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium (Сіон)», «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium specula (еврейски — Сіон)», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Вже у цих творах були сформульовані й обґрунтовані головні засади світогляду українського мислителя.

Про дальші події життя філософа можна говорити переважно на основі листування, розповідей самого Сковороди та його знайомих.

Взимку 1773 р. Сковорода живе у Бабаях під Харковом. Тут же він завершує деякі свої твори, розпочаті у минулому році, веде

бесіди, розвиває свої філософські погляди, зокрема в діалозі «Кольцо» знаходимо роздуми філософа про щастя людини та його ставлення до релігії і біблії.

В першій половині 1774 р., живучи в Бабаях, Сковорода, як видно з листа до П. Ф. Панкова, написав ще 15 байок. Вони й склали збірку «Басни Харьковскія», яку автор подарував своєму другові П. Панкову.

Завершивши цикл байок із 30 творів, Сковорода продовжував працювати над філософськими трактатами та віршами. В листопаді 1774 р. він уже перебуває в селі Липцях (нині Харківського району, Харківської області). Про це свідчить його лист до В. Тевяшова: «Я больше не в Бабаях, а живу в Липцах, у Алексія Ивановича Авксентіева» (II, 395). Тут він начисто переписує «Кольцо», а також доопрацьовує діалог «Алфавит, или букварь мира», в якому високо підносить значення праці як головної передумови людського щастя.

Ще на початку 1772 р. Ковалинський виїхав за кордон і там у місті Лозані (Швейцарія) зустрівся і подружив з місцевим філософом Данилом Мейнгардом, який «столько похож был чертами лица, обращением, образом мыслей, даром слова на Сковороду, что можно бы почесть его ближайшим родствен-

ником его» (II, 464). Повернувшись в 1775 р. на батьківщину, Ковалинський розповів про це своєму вчителю, і Сковорода з того часу «начал подписывать на письмах и сочинениях своих имя свое тако: Григорій в а р (евр. сын) Сава Сковорода, Даниил Мейнгард» (II, 464).

Восени 1775 р. Сковорода мешкає в Таволзькій слободі (нині Таволжанка, Острогозького району, Воронежської області), що належала полковнику С. Тевяшову. Тут, очевидно, був написаний «Разговор пяти путников о истинном счастиі в жизни»¹, в інших списках твір має назву «Разговор дружеский о душевном мирѣ».

Де жив Сковорода у 1776—1777 рр.— невідомо. Якщо прийняти до уваги лист-присягу «высокомилостивому государю Степану Ивановичу, господину полковнику его высокородію Тевяшову», де Сковорода зазначає, що «Икона Алквіадская» написана 1776 года, марта 28-го», а «поднесена в день пасхи», то цей твір, треба гадати, був написаний в Острогозьку, або в Таволзькій слободі.

¹ Див.: П. Пелех. З життя і творчості Сковороди.— «Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», т. СXXXVI—СXXXVII, с. 139—157.

Вабило Сковороду і село Великий Бурлук на Харківщині, яке належало поміщику Я. М. Донець-Захаржевському. Саме тут він живе в листопаді 1778 р., пише І. Диському листа, який свідчить про остаточне утвердження мислителя-гуманіста у своїх філософських поглядах. «Я доселѣ скитаюсь,— пише Сковорода,— обнося мертвенное тѣло; окруженная броня моя есть благодѣтельная невинность, а се утѣшеніе мое есть любовь к богу и к премудрости его. Живу, яко ничто же имущій, а вся содержащій, малым сим быть научився» (II, 396).

Дуже полюбив філософ села Гусинку і Маначинівку, які стали основним місцем його перебування, звідки він вирушав у близькі чи далекі мандрівки. У цих селах Сковорода, мабуть, і провів зиму 1778—1779 р. З листа М. Ковалинського від 19 січня 1779 р. видно, що Сковорода в цей час працював над перекладом Плутарха. Тут він листується з освіченим і доброзичливим поміщиком В. Земборським та з багатим харківським купцем Артемом Дорофійовичем.

Очевидно, ще з літа 1780 р. Сковорода перебрався до Сіннянського монастиря, ігуменом якого був тоді його родич Іустін Звіряка. Скільки він тут пробув — невідомо. Напевне, осінь і зиму 1780—1781 рр. В цей

час була написана «Книжечка о чтеніи священн(аго) писанія, нареченна Жена Лотова». Пізніше, даруючи цю книжку Ковалинському, Сковорода писав: «В самом открытіи намѣстничества Харьковскаго, во время непрестанных осѣнных дощей, прогоняя скуку, написал я сію книжицу в монастырѣ Сѣннянском» (II, 32). Твір не сподобався ігумену. «Брат мой, Іустін Звѣряка, бывый тогда игуменом, не могл чувствовать вкуса в *«Женѣ моей Лотовой»* (II, 32). Тут же Сковорода написав діалог: «Бѣседа, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко». Твори ці містять ряд глибоких і сміливих ідей, ворожих церковній ортодоксії. У першому з них Сковорода доводить, що читати і розуміти біблію слід лише в символічно-алегоричному смислі. В другому — йдеться про два «начала» — матеріальне і духовне, про людину, її щастя.

Влітку 1781 р. Сковорода подався до Таганрога, де жив і працював брат Михайла Ковалинського Григорій. Коли Сковорода прибув у Таганрог, розповідає І. Срезневський, то Григорій Ковалинський зібрав гостей, серед яких були досить знатні люди, які хотіли познайомитися з філософом. Але Сковорода, будучи ворогом пишності і багатолюдності, як тільки помітив, що такий

натовп «милостивцев» зібрався виключно з приводу його прибуття сюди, зараз же пішов з хати і ніхто не міг його знайти¹.

Отже, Сковорода весь час у мандрах, подорожах, насичених цікавими зустрічами, подіями, пригодами, і навіть близькі до нього люди не завжди знали, якими шляхами він ходить.

У жовтні 1782 р. Сковорода мешкав уже у Гусинці; почував себе трохи втомленим від довгої подорожі, на яку пішов майже рік.

Живучи в 1783 р. у Бурлуці і Бабаях, Сковорода створює діалог «Брань архистратига Михаїла со Сатаною о сем: легко быть благим», в якому різко викриває найбільше зло тогочасного суспільства — «сребролюбіє», прагнення багатства. Характерна в цьому відношенні пісенька, яку співає багач. Для нього головне «только б жирный был грош», хоч і нечесно добутий.

Очевидно, в Бабаях Сковорода написав у цей час і наступний свій твір «Пря бѣсу со Варсавою», який за формою і змістом близький до попереднього діалога. В ньому автор викриває тогочасну дійсність, сповне-

¹ Див.: И. Срезневский. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде.— «Утренняя звезда», кн. I, X., 1833 (1834), с. 79.

ну «зависти, грабленія, тяжбы, тотьбы, убійства, хулы, клеветы, лицемѣрія, лихоимства, любодѣянія, студодѣянія, суевѣрія...» (II, 94).

Зимою 1784 р. Сковорода живе в Ізюмі. Матеріальне становище його було дуже важким. З листа М. Ковалинського від 14 вересня 1784 р. довідуємося, що В. Томара незабаром мав їхати на Кавказ і запрошував у цю поїздку свого вчителя. Але Сковорода з невідомих причин відмовився.

У 1785—1786 рр. він живе в Бурлуку і Маначинівці. Тут було написано «Пѣснь 29-ю» з «Сада божественных пѣсней». Вона має повну дату: «Сложена 1785 года, сентемвра 17 дня, в селѣ Великом Бурлукѣ» (I, 88). У листах до Я. Правицького від 6 і 20 березня 1786 р. Сковорода повідомляє про тяжку хворобу: «Два мѣсяцы огневица свирепствовала во мнѣ. Начало и отец ея — проклятых московских печей чад» (II, 366).

Цікаво, що в цей час Сковорода дещо змінює у своєму правописі. Він майже не вживає твердого і м'якого знаків, а для пом'якшення приголосних використовує надрядкову риску. Ця обставина допомагає нам встановити, які з раніше написаних творів перероблялися ним після середини 80-х років. Так, наприклад, друга редакція «Наркіссу» з середини сьомого розділу має пра-

вопис, відмінний від правопису попереднього тексту. Про це свідчить авторська примітка: «Отсель в письмѣ моем изгонятся из числа букв сіи буквы: *ер* и *ерь*. Аще же гдѣ дебелисть буквы умягчить потреба, довлеѣт свыше поставитъ знаменіе сіе — ’. Напримѣр: *яд-яд’*; *пет-пет’*; *брат-брат’*»... (I, 185).

Як свідчать листи до Я. Правицького, І. Земборського та Я. Захаржевського, в 1787 р. Сковорода перебуває у Гусинці. Тут він «готовий породити на світ щось, хоч і не велике, але благочестиве, призначене для якогось друга» (II, 371). Тоді ж були створені дві притчі «Благодарный Еродій» та «Убогий Жайворонок», в яких найповніше висловлені педагогічні погляди Сковороди, пройняті просвітительськими ідеями передових мислителів свого часу.

У 1788—1789 рр. Сковорода перебуває у Гусинці, а потім у Бурлуці. В цей період він наполегливо працює над останнім твором — «Діалог. Имя ему — Потоп зміин», в якому остаточно утверджує свою концепцію «двох натур» та вчення про три світи. Тут особливо оптимістично прозвучало: «Мы сотворим свѣт получшій. Созиждем день веселѣйшій» (II, 135). Твір закінчується такими натхненними словами, які провіщали світле майбутнє:

Проч уступай, проч!
Печальная ноч!
Сонце всходит,
Свѣт воводит,
Свѣт воводит,
Радость родит.
Проч уступай, проч!
Потопная ноч!

(II, 171)

Листи Сковороди останніх років його життя сповнені глибоких філософських роздумів про способи досягнення щастя, про добро і зло, правду і кривду, красу і потворність. У 1790 р. Сковорода живе у Бурлуці і перекладає «Книжечку Плутархову о спокойствіи души», яку дарує Я. Донцю-Захаржевському. З листів до харківського купця Є. Урюпіна довідуємося, що Сковорода в цей час жив у нього. Слід відзначити, що, проживаючи в тих чи інших панів, великий правдолюб ніколи не закривав очей на їхні пороки. Він «иногда жил у кого-либо из сих и у других,— пише Ковалинський,— совершенно не любя их пороков», прагнув стримувати їх від зла і «примѣром жизни заставитъ любить добродѣтель» (II, 464).

Восени 1790 р. Сковорода перебрався в село Іванівку, що належало його приятелю А. І. Ковалевському. Тут він складає реєстр своїх творів як оригінальних, так і пере-

кладних, і 26 вересня 1790 р. надсилає з листом Ковалинському. У списку твори подаються з примітками: зірочками автор відзначив кращі з них і в більшості випадків вказав, у кого вони зберігаються (у Я. Павлицького, Ф. Диського, С. Тевяшова, О. Сошальського, Я. Захаржевського). Але згодом більша частина оригіналів поступово була переслана М. Ковалинському і збереглася до нашого часу.

У наступні два роки (1791—1792) Сковорода знову живе у Гусинці. Тут він пише лист-присвяту до «Потопу зміїного», адресовану М. Ковалинському. Хворіє, скаржиться на старечу неміч. У листі до Я. Павлицького від 5 січня 1792 р. він з сумом говорить про свій стан здоров'я, про неможливість вирушати в мандри, працювати: «Прости, любезный, что на твое и на твоего чада письмо не отвѣтствовал... Пишу видь к Вам, обаче болен... Болѣзнь моя есть старость» (II, 378).

Навесні 1794 р. Сковорода знову оселяється у селі Іванівці, у свого друга А. І. Ковалевського. «Земелька его,— писав він,— есть нагорняя. Лѣсами, садами, холмами, источниками распещрена. На таком мѣстѣ я родился возлѣ Лубен»... (II, 357). Іванівка справді гарне, мальовниче село на Харків-

щині. Поміщицький дім стояв на схилі балки, нижче його був чудовий парк, а в ньому величезний дуб, під яким Сковорода любив відпочивати і обдумувати свої твори.

Та фізичні сили його вичерпувались... Відчуваючи вагу літ і наближення кінця, Сковорода вирішив улітку 1794 р. відвідати свого учня і друга М. Ковалинського, який залишив Петербург і жив тепер у селі Хотетові (Орловщина). І ось він «по девятнадцатилѣтнем несвіданіи, одержим болѣзнями старости, несмотря на дальность пути, на чрезвычайную ненастную погоду и на всегдашнее отвращеніе к краю сему, приѣхал в деревню к другу своему» (II, 467).

Сковорода «привез к нему сочиненія свои, из которых многія приписал ему; читывал оныя сам с ним ежедневно и между чтеніем занимал его разсужденіями, правилами, понятіями, каковых ожидать должно от человека, искавшаго истинны во всю жизнь неумствованіем, но дѣлом, и возлюбившаго добродѣтель ради собственной красоты ея» (II, 468).

У цих розмовах і бесідах Сковорода осмислював все своє життя, підводив підсумки свого важкого тернистого шляху: «Иногда разговор его с другом касался смерти. Страх смерти, говорил он, нападает на человека

всього сильнѣ в старости его. Потребно благовременно заготовить себя вооруженіем противу врага сего, не умствованіями,— онѣ суть не дѣйствительны, но мирным расположеніем воли своею к волѣ творца. Такою душевною мир приуготовляється издали, тихо втайнѣ сердца ростет и усилюється чувствіем здѣланнаго добра, по способностям и отношеніям бытія нашего, к кругу, занимаемому нами. Сіє чувствіє єсть вѣнец жизни и дверь безсмертія» (II, 470).

У Хотетові Сковорода пробув майже місяць. Ковалинський просив його залишитись на зиму в нього, але він не погодився і вирішив повернутись на Україну. «При раставаніи, обнимая друга, сказал: „Может быть, больше я уже не увижу тебя“» (II, 472).

Переборюючи втому і хвороби, Сковорода прибув у село Іванівку. Тут він 9 листопада (29 жовтня за ст. ст.) 1794 року і скінчив свій життєвий шлях. «Перед кончиною завѣщал предать его погребенію на возвышенном мѣстѣ близ роши и гумна и слѣдующую, здѣланную им себѣ надпись написать:

«Мір ловил меня, но не поймал» (II, 473).

Цей афоризм узагальнює зміст і характер незвичайного життя Сковороди. Ніякі спокуси сильних світу, ніякі хитрощі ворогів не

могли піймати його у свої тенета. «Метою цього життя,— пише акад. Д. І. Багалій,— було не віддалення, не відірваність від життя та вищих людських інтересів, а, навпаки, активна напружена робота розуму та чуття над виробленням нових форм людського існування на ґрунті істини, правди та щастя людського»¹.

За своє довге подвижницьке життя Скворода сходив багато доріг. Давно занесені піском його сліди, закинуті криниці, з яких він пив воду, але одна з них «холодна Сквородинська криниця» у селі Бабаях на Харківщині є й понині. Вона старанно оберігається. Ще за життя Скворода мав цінителя, який знаходив для нього тільки слова шани і любові. Цінитель цей — народ. Він зберіг у своїй пам'яті численні перекази, легенди про поета-любомудра, борця за щастя і волю трудящих. Всенародну любов і шану до нього найкраще висловив М. Рильський:

Благословенні ви, сліди,
Не змиті вічності дощами,
Мандрівника Сквороди
З припорошілими саквами,

¹ Акад. Д. І. Багалій. Український мандрований філософ Гр. Сав. Скворода, с. 68.

Що до цілющої води
Простує, занедбавши храми.

Цими благословенними слідами тепер проходить наш сучасник. І перед ним постає величний образ народного правдолюбця, який мужньо служив ідеям соціального прогресу, обстоював права трудящої людини на щастя.

У ПОШУКАХ ЛЮДСЬКОГО ЩАСТЯ

З біографії Сковороди видно, що він постійно жив серед простого народу, знав його думи і прагнення. Мандруючи світами, філософ бачив навколо себе «сповнене злигоднями життя смертних» (II, 328), співчував бідним, сам розділяв їхню гірку долю. Своєю наукою він намагався полегшити життя простого люду, навчити його задовольнятися малим, бачити щастя у праці, у єднанні з природою. Сковорода подав приклад безкорисливого служіння народу. Він не визнавав тих вчених, які відгородилися від трудівників. «Я знаю многих ученых,— говорить один із героїв твору „Наркісс“.— Они горды. Не хотят и говорить с поселянином» (I, 165).

Тим-то не випадково корінною проблемою філософії і творчості Сковороди стала проблема сутності людини, її щастя.

Однією з важливих передумов досягнення щастя Сковорода вважав науку, зокрема філософію («верховну науку»).

У чому суть філософського вчення Сковороди?

Будучи людиною науки і живучи інтересами свого часу, свого народу, свого класу,

Сковорода прагнув створити таку філософію, яка допомогла б розв'язанню суспільно-практичних завдань. Його хвилювали проблеми звільнення земного життя від втручань церкви, утвердження людини в її правах на щастя, на свободу і незалежність.

Філософське вчення Сковороди будується на визнанні двох натур і трьох світів. «Весь мір,— писав він у трактаті „Начальная дверь ко христіанскому добронравію“,— состоит из двух натур: одна — видимая, другая — невидимая» (I, 145). Під «видимою натурою» Сковорода розумів предмети і явища матеріального світу, під «невидимою» — бога, дух, розум, істину. В діалозі «Потоп зміин» він обґрунтовує своє вчення про три світи. Перший світ — це «макрокосм», загальний, великий, «обитальный свѣт», в якому «все рожденное обитает». Другий світ — це «мікрокосм», людина. І третій світ символів, під яким Сковорода розумів біблію, тобто символічне трактування її текстів. Біблія не має відношення до реального світу — макрокосму, який ніким не створений, бо завжди існував у просторі й часі. «Давно уже просвѣщеннии сказали вѣсть сію: „*materia aeterna — вещество вѣчно есть*“, сирѣчь все мѣста и времена наполнила» (II, 148).

Можна припустити, що Сковорода був знайомий з теорією світобудови Джордано Бруно, який перед судом інквізиції говорив: «Я проголошую існування безконечних окремих світів, подібних до цієї Землі. Разом з Піфагором я вважаю її світилом, подібним до Місяця, інших планет, інших зірок, число яких безконечне. Всі ці небесні тіла становлять незліченні світи. Вони утворюють безконечний всесвіт у безконечному просторі»¹.

Помітна близькість Сковороди до поглядів Джордано Бруно у питанні про вічність матерії і безконечність світу. Обидва вони виходили із матеріалістичних позицій при з'ясуванні природи великого світу, в однаковій мірі визнавали наявність провидіння, за допомогою якого все існуюче живе, змінюється, виникає, зникає.

Можна сказати, що Сковорода усвідомлював рух матеріальних предметів у природі, їх суперечливість, породження одних предметів іншими в процесі розвитку. У цьому виявляються значні елементи стихійної діалектики у поглядах українського філософа. Так, у творі «Икона Алквіадская», маючи на увазі матеріальне начало, він

¹ Документи венецианской инквизиции. Третий допрос Джордано Бруно 2 июня 1592 г.— «Вестник истории религии и атеизма», 1950, № 1, с. 343.

пише: «Оно начиная — кончит, а кончая — начинает; рождая — погубляет, погубляя — рождает; противным, врачуя, противное и враждебным, премудро споспѣшествуя, враждебному, как свидѣтельствует острое философских учеников речение: *Unius integritus est alterius generatio* — „Одной вещи гибель рождает тварь другую“» (II, 14). Думка про єдність протилежностей була не новою; вона досить виразно відбита в гераклітівському «все тече, все змінюється», а в епоху Відродження утверджувалась у творах М. Кузанського та Джордано Бруно.

Варто зауважити, що Сковорода, вслід за Ломоносовим, вперше в історії філософської думки на Україні проголосив матерію (великий світ) вічною і безконечною. Це значною мірою зумовило його ставлення до релігії і церкви. Філософ категорично відкидав християнське вчення про створення богом світу із нічого, про його початок і кінець. «Учення І. Христа, — писав він, — зовсім не причетне до землі» (II, 322). Сковорода заперечував офіційного бога, церковні обряди як «ідолопоклонство», «глупоту», висміював антропоморфічне уявлення про бога, який «плачет, злиться, спит, раскаивается».

Обгрунтовуючи матеріальність великого світу, він усе-таки вважав рушійною силою

невидиму натуру (бога), а матерію розглядав лише як «тінь божу», як інертну, пасивну масу, що не має власного джерела руху. Через це у розв'язанні основного питання філософії він стояв на позиціях об'єктивного ідеалізму.

Слід сказати, що, хоча положення про вічність матерії розв'язувалося Скворородою на ідеалістичній основі, в історії філософії воно зрештою працювало на користь матеріалістичного світогляду. Адже відомо, що «в окремі історичні періоди мав місце прогресивний розвиток і філософського ідеалізму тою мірою, якою ідеалізм відходив від прямого союзу з релігією і, хоча в перекрученій формі, ставив важливі питання, висунуті розвитком суспільства і науки»¹.

Однак у теорії «трьох світів» основну увагу Скворода зосереджує не на поясненні «макрокосму», видимої природи, а на вченні про «мікрокосм», про людину, її сутність та шляхи досягнення нею щастя. Ось чому проблема людської особистості стає головною проблемою філософських поглядів мислителя. Треба наголосити, що в цьому питанні Скворода продовжує і розвиває ідеї своїх

¹ История философии в СССР в пяти томах, т. I. М., «Наука», 1968, с. 15.

попередників, зокрема професорів Києво-Могилянської академії і передусім Ф. Прокоповича та Г. Кониського, у лекційних курсах яких помітний значний інтерес до Відродження, Реформації, Просвітництва. Як відомо, Г. Сковорода був учнем Г. Кониського, який обстоював ідеал людини, що активно і творчо мислить. Саме людина є активним началом у процесі пізнання світу. Кониський не відокремлює людину і світ, а розглядає їх як одне ціле: людина — частина природи. Ця ідея знайшла найбільший розвиток у вченні Сковороди.

Багато цікавих і плідних думок з цього питання висловив Ф. Прокопович, який високо підносив розум, засуджував середньовічний аскетизм, чернецтво, викривав тих, хто розглядав радощі людини, її щастя і земні потреби як щось гріховне і погане.

У поглядах Сковороди на людину є чимало не тільки спільного з ідеями Прокоповича і Кониського, але і відмінного. Якщо Кониський поставив людину з її духовним світом у центрі своєї етики, то Сковорода — у центрі всієї своєї філософії. Сама проблема щастя людини на землі, проблема людської особистості — головні у філософії Г. Сковороди, бо це були проблеми, які хвилювали тогочасне суспільство.

Етика Сковороди має глибоко гуманістичне спрямування, протилежне тому, що проповідувала церква і християнське віровчення. Феодально-церковному світорозумінню з його аскетичними і песимістичними поглядами на земне життя Сковорода протиставляв гуманізм з палким прагненням допомогти людині зробити її життя усвідомленим і повноцінним. У цьому відношенні гуманізм Сковороди був близький до ідей плебейсько-демократичного напрямку періоду Реформації. «Розв'язуючи етичні проблеми,— слушно зауважує дослідниця В. Нічик,— він у цей спосіб відбиває протест селянсько-плебейських народних мас проти тогочасної нелюдської дійсності, проти соціальних сил відчуження людини. Цей протест досягає небаченої в історії української філософії сили і надає усій просвітницькій діяльності і творчості Сковороди яскравого соціального забарвлення»¹.

Таким чином, духовність людської особистості стає основним об'єктом уваги Сковороди; він вважав, що людське щастя залежить від пізнання духовного світу людини та вироблення морально-етичних засад — добра, правди, честі, справедливості та ін-

¹ «Філософська думка», 1972, № 2, с. 54.

ших чеснот, які є основоположними для життя і діяльності «истинного человека». Щасливою людина може стати тільки тоді, коли пізнає сама себе, «свого бога», тобто свою «невидиму натуру» і обере той чи інший вид праці, відповідний своїй природі. Саме цим і пояснюється величезний інтерес Сковороди до проблеми самопізнання, спорідненої праці та етики.

У філософській концепції Сковороди людина — це не просто частка природи, а особливий малий світ — «мікрокосм», який складністю своєї організації перевершує всі явища природи. Філософ послідовно проводить думку про єдність мікро- і макросвіту.

Звичайно, вчення Сковороди про малий світ, або людину, що ґрунтувалося на теорії «двох натур», історично обмежене. Він прагнув пояснити людину, виходячи з духовної сутності самої людини. «В нерозумінні соціально-історичного характеру сутності людини, детермінованості особистості конкретно-історичними умовами життя суспільства виявилась одна з найголовніших рис обмеженості вчення українського мислителя про малий світ»¹.

¹ Філософія Григорія Сковороди. К., «Наукова думка», 1972, с. 182.

Рациональне начало було провідним у філософському мисленні Сковороди. Він багато уваги приділяв світу символів, часто користувався біблійними образами, але загалом піддавав нищівній критиці біблійну міфологію, вважав біблійні оповідання «сказками», «враками», «вздором», «глупостю», «бабськими історіями». Філософ висміював християнські «таїнства», заперечував релігійні обряди. «Очень нам смѣшным кажется сотворение мира, отдых послѣ трудов божій, раскаяние и ярость его, выльпленіе из глины Адама, вдуновение жизненного духа, изгнание из рая...» (I, 374). Іронізуючи над біблійними оповіданнями, Сковорода запитував: «Возможно ль, чтоб Енох с Ілією залетѣли будто в небо? Сносно ли натурѣ, чтоб остановил Навин солнце? Чтоб возвратился Іордан, чтоб плавало желѣзо? Чтоб дѣва по рождествѣ осталась? Чтоб человек воскрес? Кой судія на радугѣ? Какая огненная рѣка? Какая челюсть адская? Вѣрь сему, грубая древность, наш вѣк просвѣщенный» (I, 374).

Своєю критикою «святого письма» Сковорода наближався до критики біблії енциклопедистами і вольтеріянцями. Він належав до тих просвітителів XVIII ст., про яких писав Ф. Енгельс, що вони не визнавали ніякого

авторитету: релігія, погляд на природу, державний лад, суспільство — все було піддано найнещаднішій критиці. Мислячий розум був визнаний єдиним мірилом всього існуючого¹.

Питання про ставлення Сковороди до біблії вже досить широко висвітлене радянськими науковцями. Ними, зокрема, з'ясовано, що в критиці біблії Сковорода не був послідовним. Він не відкидав повністю цю, за його висловом, брехливу книгу, а шукав відповіді у ній на пекучі питання сучасності, у біблійних постулатах знаходив підтвердження своїх поглядів на працю, на щастя, на сутність людини. Сковорода розглядав біблійні образи як символи та алегорії, під якими приховується особливий світ мудрості, істини. Таке суперечливе ставлення до біблії легко пояснюється умовами того часу, насамперед тією обставиною, що у XVIII ст. релігія була головною ідеологічною силою, яка стояла на сторожі інтересів пануючих класів, затемнюючи свідомість мас і виправдуючи їх експлуатацію та гноблення.

Як відомо, релігія, враховуючи мрії народу про краще життя, створила облудний ідеал щастя в ілюзорному потойбічному

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 17.

світі. Вболіваючи за долю покріпаченого селянства, Сковорода ідеям проповідованого релігією «потойбічного воздаяння», щастя на небі протиставив необхідність боротьби за щастя людини і народу на землі. Він рішуче відкинув і засудив фарисейську проповідь церковників про цілковите відмовлення від земних благ. Сковорода був твердо переконаний у тому, що трудяща людина не може знайти щастя в релігії. Звідси критика казенної релігії, церкви, духівництва, пантеїстичний характер світогляду, заперечення бога як всемогутньої верховної істоти, яка стоїть над світом, над природою, над людиною. Саме цей критицизм і привів філософа до висновку, що церква і християнська ортодоксія є перешкодою на шляху до справжнього щастя людей на землі.

Звичайно, Сковорода не був атеїстом, але своєю критикою біблії, церкви, чернечого життя відчутно розхитував підвалини релігійної ідеології.

Оригінальний мислитель, шукач щастя, істини, Сковорода уже в першому своєму діалозі «Наркісс» поставив і розв'язував проблему пізнання людиною світу та самопізнання. Головне в пізнанні — розкриття й усвідомлення сутності, бо, образно писав він, «орѣшная суцая иста состоит не в кор-

кѣ его, но в зернѣ, под коркою сокровенном, от котораго и самая корка зависит» (I, 172). Ця ідея проходить через усі філософські праці мислителя. Вона і породила його теорію самопізнання, в якій підноситься, як найголовніше, пізнання сутності людини, бо від пізнання людини Сковорода накреслював шлях до пізнання навколишнього світу.

Для Сковороди принцип «пізнай себе» — акт вольовий, творчий, спрямований на виявлення і утвердження в кожній людині її природних схильностей до певного виду діяльності. Це — тривалий процес, який потребує цілеспрямованих творчих зусиль, наполегливості: «Перебирай все. Вывѣдывай закаулки. Выщупывай всѣ потайники, испытывай, прислушивайся — сіе-то есть премудрѣйшее и вселюбезнѣйшее любопытство и сладчайшее („Сіа-то наука глубочайшая и новѣйшая“). Новая затѣм, что нигдѣ ея не обучаются. А предревняя потому, что самонужнѣйшая. Гдѣ ты видѣл, или читал, или слышал о щасливцѣ каком, который бы не внутрь себе носил свое сокровище?»

Нельзя внѣ себе сыскать. Истинное щастіе внутри нас есть. Непрестанно думай, чтоб узнать себе» (I, 220).

Отже, тільки пізнавши себе, свою внутрішню натуру, людина може знати свої

можливості, мати впевненість у своїх здібностях, визначити своє місце в суспільстві і принести йому найбільшу користь. Природа створює для кожної людини можливості бути щасливою, вона не закриває їй шляхів до щастя, а наділяє необхідними для цього даними. Тому право на щастя мають усі люди, їх прагнення до кращого життя — цілком природне, закономірне. Людина повинна жити так, як велить її внутрішня природа, яка відкриває «милосердную дверь..., отверзающую исход и вводящую мысли наши от низовых подлостей тѣни к пресвѣтлой и существенной истѣ не увядающаго щастія» (I, 336).

Самопізнання, свобода, трудова діяльність за здібностями, наближення до природи, високість духу — усе це є найголовнішою передумовою щасливого життя. У цьому наочно проявляється гуманізм нашого просвітителя, його протест проти панів, багатіїв користолюбців, які в гонитві за чинами і маєтками втрачають людську подобу. «У концепції самопізнання і самовизначення людини,— пише дослідник О. Лисенко,— було закладено гуманістичну ідею любові до людини, її духовної свободи. Пізніше ця ідея досить чітко окреслюється в антропологізмі Фейєрбаха, теорії «розумного егоїзму»,

ідеалістична сутність і теоретична неспроможність яких була подолана потім марксистською критикою. Водночас не слід забувати, що ідея самопізнання, з акцентом на самозреченні аж до нехтування земними благами, „сковородинський аскетизм“ так чи інакше були конфліктом, а інколи навіть і розривом з соціальною, ворожою „людській природі“ дійсністю, своерідним протестом проти феодально-кріпосницького рабства»¹.

У чому ж полягає справжнє людське щастя, де його треба шукати і як боротися за нього.

Вузловим питанням, що постійно хвилювало Сковороду, було питання про щастя людини на землі, умови і шляхи його досягнення. Темі щастя присвячено чимало віршів, значна частина харківських байок і цикл діалогів: «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Кольцо», «Алфавит, или Букварь мира» та ін. В них Сковорода доводить, що істинне щастя не існує у готовому вигляді, а виробляється людиною в процесі життя, трудової діяльності, в бунті проти соціального рабства. Він був твердо переконаний, що усі люди мають право

¹ О. Лисенко. Гуманістичні ідеали Григорія Сковороди.— «Радянське літературознавство», 1972, № 11, с. 69.

і здатні пізнавати свою природу і закони свого щастя. Сковорода дотримується думки, що справжнє щастя людини полягає не в багатстві, славі і чинах, а в душевному спокої, в корисній праці. У «Разговорі пяти путников» підкреслюється думка, «что родное щастіе ни в знатном чинѣ, ни в тѣлѣ дарованія, ни в красной странѣ, ни в славном вѣкѣ, ни в высоких науках, ни в богатом изобиліи» (I, 333).

В художніх творах Сковорода проводить думку, що щастя — в пізнанні та самовдосконаленні на основі «сродної» життєвої діяльності. Воно — в гармонійному поєднанні того, що задовольняє внутрішні духовні потреби людини, воно — «всередині нас самих»:

Глянь в сердечныя пещеры!

В душѣ твоей глагол, вот будеш с ним весьол.

(I, 86)

Поет підкреслює, що головне в житті людини — серце; воно є «корень, солнце, глава и царь челоуѣку». Сердечне задоволення, «веселість серця» є характерною ознакою щастя, до якого прагнуть люди. «О, сколь дорога ты, радость сердечная!» (I, 324).

Уявлення про щастя для поета зв'язане до певної міри також із самотністю, яка схиляє до роздумів, до пізнання самого себе. Звід-

си — відразу до «городов многолюдных», де панує егоїзм, користолюбство, гірка неволя і розпуста.

Сковорода шукає душевної рівноваги осторонь від суєтного світу, в гармонії з природою, яка приносить йому неповторне відчуття повноти життя:

О дуброва! О свобода! В тебѣ я начал мудрѣть,
До тебе моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть.

(I, 70)

Якщо вірші та пісні Сковороди насичені філософськими сентенціями про становище людини в суспільстві і розкривають внутрішній світ поета, то його трактати сповнені філософських роздумів про щастя в житті людини, про її взаємини з навколишнім світом. Філософ учив, що справжнє щастя полягає в єдності самопізнання, істини і праці. Він підкреслював, що прагнення до творчої праці лежить у самій природі людини. Праця «сличает» людей, відрізняє їх від «глупомудрої мартышки», від тварин. Вона є найголовнішим джерелом радості, насолоди і щастя: «Труд есть живый и неусыпный всей машины ход потоль, поколь породит совершенное дѣло, соплѣтающее творцу своему вѣнец радости. Кратко сказать, природа запалает к дѣлу и укрѣпляет в трудѣ, делая труд сладким» (I, 418).

На думку Сковороди, праця самою природою призначена супроводжувати все життя людини, вона — всеперемагаюча сила, без неї нема ніякого людського добра. Зрештою, жити — це діяти, «жизнь и дело есть то же» (I, 421). Але праця стає радістю і щастям лише тоді, коли вона відповідає індивідуальним природним нахилам людини, є «сродною», вільною. «Должность наша есть источником увеселения. А если кого своя должность не веселит, сей, конечно, не к ней сроден, ни друг ея вѣрный, но нѣчтось возлѣ нея любит, и как не спокоен, так и не счастлив» (I, 120).

І навпаки — «несродная» праця, яка не відповідає можливостям і здібностям людини, — не приносить їй ні насолоди, ні морального задоволення, а суспільству завдає непоправної шкоди. Така праця є мукою, вона позбавляє людину «радощів сердечних», прирікає її на гіркий смуток, нудьгу. «Самая добрая душа тѣм безпокойнѣе и несчастливѣе живет, чем важнѣйшую должность несет, если к ней не рожденна... Откуда же уродится труд, если нѣт охоты и усердія?» (I, 417).

Пояснюючи, чому люди часто обирають працю без любові, без «сродності», Сковорода підкреслює, що причиною цього є не-

стримне прагнення до матеріальних благ, привілеїв, високих чинів і гучної слави. Він писав:

«Если, по пословицѣ, на должность мостишься, как коза на кровлю для того, чтоб чрез нея вскочить на кучу изобильнаго тщеславія, видно как в зеркалѣ, что ты не к должности усерден, а посему и не рожден...» (I, 445).

Щоб бути щасливою, людина повинна пізнати себе, свої здібності і вибрати відповідно до них той чи інший вид суспільно-корисної праці. Тому Сковорода наполегливо закликав: «Разумѣй, к тому, к чему ты рожден, да будеш для себе и для братіи твоей полезным, нежели чужіе совѣты и собственныя твоя стремленія... Зачем хватаешься за должность, не вѣдая, будеш ли в ней щасливым?.. Справся ж сам с собою. Узнай себе» (I, 418). І далі: «Не смотри, что вышше и нижше, что виднѣе и не знатнѣе, богатѣе и убогшее, но смотри тое, что тебѣ сродное» (I, 421).

Слід відзначити, що теорія Сковороди про споріднену працю не брала до уваги соціальної суті людини як продукту певних суспільних відносин, але вона об'єктивно заперечувала існуючі порядки, де найвищі посади і місце людини в суспільстві

визначались не вродженими здібностями й нахилами, а високими титулами, знатністю походження, багатством, дворянськими привілеями.

Отже, в сократівський заклик «пізнай самого себе» Сковорода вкладає власне судження про пізнання речей і явищ, про осягнення людиною своєї внутрішньої природи, по-своєму розкриває його як джерело щастя. «Пізнати себе» — значить знайти в собі природну схильність до тієї чи іншої праці, яка становить мету і смисл життя, є потрібною і корисною для індивіда й суспільства.

У зв'язку з цим мислитель звеличував людей праці, підносив їхню гідність. Справжня людина — це «вол молотящий», серце її — це серце «трудолюбствующего». На перший план він висуває хліборобську працю і «честное ремесло», які сприяють не тільки досягненню добробуту, а й дають найбільше духовної насолоди, задоволення життям. Він пристрасно картав паразитизм, «праздность», дармоїдство, бо бачив у них велике зло для людини і суспільства.

На думку Сковороди, істинна сутність людини полягає в працелюбстві, в пошуках шляху до «всенародного щастія», у визволенні від феодальних пут і мерзенності су-

часного йому суспільства. Але філософ розумів, що без соціальної справедливості, без свободи людина не може виконати свого громадського обов'язку, реалізувати своє природне покликання, стати щасливою. Свобода — це вищий дар і благо людини, дані їй від народження, але через злу волю відняті від неї гнобителями та визискувачами. Мислитель мріяв про свободу для покріпаченого селянства: «...мнѣ вольность одна есть правна», — писав він.

Високо підносячи значення свободи в житті людини і народу, Сковорода вважав, що вона дається в боротьбі проти феодальної сваволі, проти наруги над вільним потягом особистості до відповідної їй нахилам праці. Свобода визначає смисл щастя. Тому заклик «пізнай самого себе» у філософії Сковороди звучить як вияв духовної свободи, як вища духовна гармонія, де розум, дух завжди перемагають «враждебные духу» пристрасті. «Бренный кумир ограничен, заключаем тѣсною. Духовный же человек есть свободен. В высоту, в глубину, в широту лѣтает беспредѣльно. Не мѣшают ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в прежде бывшее, проникает в будущее...» (II, 44).

Сковорода прославляє Богдана Хмельницького як «отца вольності», що боровся за визволення українського народу від іноземних загарбників, за воз'єднання України з Росією. За Сковородою творчість має можлива лише в боротьбі за свободу, яка є вищим виявом духу і доконечною умовою щастя кожної особистості. Наявність чи відсутність свободи є головним показником будь-якого життя індивідуума чи суспільства.

Важливо відзначити, що поняття свободи органічно поєднується у Сковороди з концепцією «сродної» праці, з високим призначенням науки, яка повинна сприяти досягненню щастя людиною. «Правда,— говорив Сковорода,— що наука приводить в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить? Наука есть практика и привычка и есть дочь природы. Птица может научиться лѣтать — не черепаха» (I, 438).

Слід сказати, що розуміння «сродності» в українського філософа було, звичайно, обмеженим. «Своєрідність позиції Сковороди в цьому питанні полягає в тому, що, надаючи вирішального значення природі, він вважає, що природа встановлює найдоцільніший поділ праці. Це означає, що певним групам людей відводиться одна-однісінька

функція, яка є для них благом і корисна для суспільства. Питання про потребу людини в багатогранній діяльності, з погляду цього жорстокого поділу праці, а отже, й про неповторність долі особистості, втрачає будь-які перспективи розв'язання. Оскільки суб'єктом свободи тут виступає не жива, реальна людина, а тільки її духовна сутність, то й реальні матеріальні й духовні потреби її приносяться в жертву в ім'я морального самовдосконалення»¹.

Дуже цінними є думки філософа про необхідність поєднання особистих інтересів з громадськими: «Щаслив, хто сопряг сродную себѣ частную должность с общею. Сія есть истинная жизнь» (I, 120). Він шукав щастя для всіх і насамперед для тих поневолених мас, які мають прийти в майбутньому до утвердження справедливого, вільного від «вражди и раздора», розумного, трудового суспільства. Проте без ліквідації антагоністичних відносин у суспільстві це шукання щастя набувало утопічного характеру.

Сковорода наївно вірив у те, що для перемоги правди і добра, для створення нової, вищої форми суспільного життя людям до-

¹ Філософія Григорія Сковороди. К., «Наукова думка», 1972, с. 254.

силь розкрити свою духовну сутність, пізнати себе і слідувати своїй натурі. «Сердце есть корень и существо» людини (I, 278). Від нього залежить її дії й слова. Якщо щастя життя в кожному з нас, запитував М. Ковалінський свого учителя, то чому досягає його так мало людей. Це тому, пояснював Сковорода, що люди «не навчилися приборкувати пориви» (II, 238). Він підкреслював, що блаженство там, де є приборкання низьких пристрастей, досягнення «миру і спокою душевного». Тільки внаслідок внутрішньої боротьби і перемог над собою людина стає сильнішою, підноситься на вищий життєвий рівень.

Виходячи з цих ідей, Сковорода підносить поміркованість, обмеження пристрастей, бажань, вказує на необхідність пізнання тієї волі, яка відповідає покликові розумної природи. За ним добра воля якнайтісніше пов'язана з добродійністю, благом. Зла ж воля «надихає» людину на задоволення пристрастей, що мають на меті досягнення радості, але зрештою приносять смуток, невдоволення собою, нові бажання, пересичення тощо.

Водночас він вказував на те, що в істинному щасті поєднується особисте й суспільне. Особисте щастя не може існувати ізо-

льовано від щастя народу і громадського обов'язку; людина прагне мати «причетників» до нього, поділитися цим добром з іншими людьми: «...истиннаго же щастія такова есть природа, что чем множайших имѣть в нем сопричастников, тѣм слаже и дѣйстви-тельнѣе беззавистное сіе добро становится и сим одним разнится от ложнаго мирскаго щастія, о коем подобное сказать никак невозможно» (I, 317).

Ідея Сковороди про сродну працю як основу щастя передбачала перебудову суспільного ладу. Але як відбудеться ця перебудова, як поневолені маси звільняться від економічного й духовного гніту і яким саме буде нове, вільне і щасливе суспільство,— на ці питання ясної відповіді він не давав, хоч в деяких своїх творах і намагався це зробити.

Шукання справжнього людського щастя мислителем вели його до народного життя, до спостереження над подіями, соціальними рухами в суспільстві. Він бачив, що корені зла криються в соціальній несправедливості, в поділі суспільства на бідних і багатих, трудівників і паразитів. Гонитва за багатством, лихварство, плазування, обман — така, на думку Сковороди, характерна риса сучасного йому суспільства. Закони його

нестерпні для чесних людей, для трудового народу. Визискувачів, правителів він гнівно називав «скотами», «псами», «зверями», «вепрами», «гадами», «зміями». Це — лицеміри, гнобителі, вони особливо нападають на «простих» людей, бо «коло них у цих змій є надія на здобич» (II, 252).

У своїх філософських і художніх творах Сковорода викривав дармоїдство, користолюбство, зажерливість і кликав народ до іншого життя, до інших розумних порядків. Його політичним ідеалом була республіка — такий устрій суспільства, де немає гноблення, «вражды и раздора», де панують відносини, що ґрунтуються на взаємній любові і довір'ї, чесній праці на благо суспільства. «В горней республикъ, — писав Сковорода, — все новое: новые люди, нова тварь, новое творение — не так как у нас под солнцем все ветошь ветошей и суета суетствій» (II, 43).

Мріючи про «горнюю республіку», як нову вищу форму суспільного життя людей, Сковорода намагався уточнити деякі характерні прикмети майбутнього досконалого устрою.

Передусім передбачуване ним досконале суспільство, в якому кожний його громадянин досягне повноти свого щастя, має ґрун-

туватися на «нерівній всім людям рівності», що є справжньою рівністю. Говорячи образно про характер такої рівності, Сковорода уподібнює її до багатого фонтана, який наповнює різні за їх місткістю посудини, розташовані навколо нього. Менша посудина менше вміщує, але в тому вона рівна більшій, що рівно є повна (I, 435). При цьому автор їдко висміює уявлення про загальну рівність: «И что глупѣ, как равное равенство, которое глупцы в мір ввествъ всеу покушаются? Куда глупое все то, что противно блаженной натурѣ» (I, 435).

У новому суспільстві не буде визиску і гніту, не буде «страстей душевных», «зависти, ненависти, гнѣва, скорби, смущенія...», не буде тяжкої підневільної праці, бідності. «Зачем суешся с твоею бѣдностью и смрадом во град вышняго» (II, 47),— вигукував Сковорода.

Ясно, що ідеал такого розумного і справедливого суспільства є утопічним. Сковорода як просвітитель не розумів та й не міг розуміти у XVIII ст., що лише докорінна перебудова несправедливих суспільних відносин є єдиним реальним шляхом людського прогресу, досягнення щастя. Але самі мрії і прагнення Сковороди були оптимістичними, вони пройняті вірою в те, що настане час,

коли всі люди будуть щасливі. Він мріяв про світлу долю для народу, вірив у його пробудження, у його могутній природний розум, у його сили, і цьому пробудженню й освіті простих людей він служив своїм вченням, на словах і на ділі прагнув до більш розумного і справедливого суспільного устрою.

МУДРІСТЬ ПОЕЗІЇ

Поезія Сковороди — одна з визначних сторінок в історії української літератури XVIII ст. Глибоко лірична, сповнена філософських роздумів, вона, як і вся творчість мислителя-гуманіста, служила інтересам трудового народу.

Слід вказати на те, що в період феодально-кріпосницького гніту дуже важливим було єднання письменників з народом, уміння слухати і чути його голос. Справжній талановитий поет виростає тільки з народу своєї країни. Тільки народ, тільки ті, хто трудиться, продукують всі цінності, прямо або опосередковано допомагають створювати і твори мистецтва. Хто відмовляється від людей, той відкидає і мистецтво і нічого значного в ньому не створює.

Просвітительські, філософські, педагогічні та естетичні погляди Сковороди «відбивали ідеологію, сподівання і прагнення закріпачених селянських мас та рядового козацтва України, їхній протест проти феодально-кріпосницької кабали, національного

поневолення і духовної диктатури церкви»¹. Саме це було основою демократичного світогляду філософа, який обстоював здорові народні погляди на життя, красу, працю, щастя людини. Ясна річ, що при визначенні найхарактерніших рис естетичних поглядів Сковороди треба виходити не так з окремих тих або інших його висловлювань, а насамперед з особливостей художнього мислення поета, з самого аналізу його поетичних творів.

У своїх естетичних поглядах Сковорода стояв близько до російських просвітителів XVIII ст. Тут маються на увазі передусім його ідеї високої етичності, моральної рівності людини, її зв'язків з природою. Все це об'єктивно було спрямоване проти панівної ідеології, заперечувало існуючі порядки. Відомо, що російські просвітителі XVIII ст. багато уваги приділяли проблемі природної рівності людей, відкидали поміщицький погляд на кріпака як на річ, захищали його людську гідність. Кращі представники тогочасного просвітительства (І. Богданович, наприклад) у своїх творах розробляли тему селянського життя, прославляли труд селянина.

¹ І. А. Табачников. Світоглядні основи педагогіки Г. С. Сковороди.— У кн.: Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. К., «Вища школа», 1972, с. 7.

Однак ця близькість Сковороди до російських просвітителів аж ніяк не применшує оригінальності українського філософа. Сковорода підходив до цих питань з позицій селянського демократа, гуманіста, захисника інтересів трудового народу.

Певну роль у формуванні літературно-естетичних поглядів Сковороди відіграло його навчання в Київській академії, де поряд з традиціями старого письменства торувала собі шлях нова література, тісно пов'язана з народною творчістю та просвітницькими ідеями вітчизняної і зарубіжної літератури. У лекційних курсах викладачів академії багато уваги приділялось наслідуванням кращих зразків греко-римської античної поезії. Сам Сковорода високо цинив поетів Віргілія, Овідія, Горація, Клавдіана та ін. Про глибоку обізнаність українського поета з римською літературою свідчать його численні вірші, написані латинською мовою, а також переклади з Горація і Віргілія.

Характерно, що у поняття прекрасного поет включає не тільки відстоювання прав людини на земне щастя, а й справжнє добро, активну діяльність людей. Прекрасне, на думку Сковороди, є те, що корисне і необхідне, що цілком узгоджується з природними нахилами людини, полегшує її працю. Він

писав: «У нас полза со красотою, а красота же з ползою нераздѣльна» (II, 98).

Сковорода відстоював право кожної людини трудитися відповідно до своїх природних нахилів, бо природні дані — це потенції, які реалізуються у спорідненій праці; природа збуджує до частого досвіду, а останній «отец іскуству, вѣдѣнію и привычкѣ. Отсюда родилися всѣ науки, и книги, и хитрости» (I, 117). За Сковородою духовна краса людини невіддільна від її трудової діяльності, вона визначається добродійним життям, прагненням до свободи, гартування себе, своїх моральних якостей у боротьбі, у подоланні перешкод. Звертаючись до Ковалинського, мислитель радив йому: «Наслідуй пальму: чим сильніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійснюється вона догори» (II, 223).

На противагу ідеалістичній естетиці, яка відривала поняття прекрасного від реальної дійсності й вимагала служіння «надземному» ідеалові, Сковорода переконував, що прекрасне треба шукати тут, на землі, у звичайному житті, у вчинках звичайних, простих людей.

Цікаві міркування висловлює він про функцію сміху. Письменник бачив смішне і потворне в самій дійсності, тому він так

різко висміює егоїстів, хабарників, грабіжників, наклепників, лицемірів та інших негативних типів. Він слушно підмітив, що в житті існує не тільки смішне, але й трагічне, що вони перебувають поряд, а іноді переходять одне в одне. Дуже яскраво і влучно Сковорода показав, як комічне перетворюється в трагічне, коли людина береться за те, до чого в неї немає хисту, тоді її дії безкорисні і навіть шкідливі для суспільства. Коли вовк грає на сопілці, ведмідь танцює, образно висловлююався він, то не можна не сміятись. Всяка нешкідлива непристойність смішить. «А когда уже стал волк пастухом, медвѣдь монахом, а лошак совѣтником, сіе не шутка, но бѣда» (I, 428).

В основі естетичних поглядів Сковороди лежить здоровий оптимізм, пошуки шляхів до людського щастя. В естетичному ідеалі поета-мислителя любов до людини, народна мрія про щастя, є, власне, провідним началом. Саме життя він розглядав як безупинну корисну діяльність людини на благо суспільства. Сковорода бачив прекрасне насамперед в істині, щасті, добрі, свободі, в перемозі живого над мертвим, у боротьбі прогресивного з консервативним. Це впливало з принципів життєвих та ідейних настанов поета-мислителя, з його вчення про єдність

естетичного і етичного, про «сродну працю» як умову досягнення вищого етико-гуманістичного та естетичного ідеалу.

Естетика Сковороди була близька широким народним масам і найбільше відповідала їхнім суспільним запитам, бо своїм корінням вона сягає в стихію народної мудрості, фольклору. Мислитель-поет свідомо звернувся до фольклору і широко використав його у своїй творчості. Слід підкреслити постійний інтерес Сковороди до образного народного слова, що все більше поглиблювався у зв'язку з загальною демократизацією культури в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст., усна народна творчість допомагала йому збагнути народну мудрість, яка позитивно впливала на нього як філософа і поета, підказувала нові думки, нові образно-стильові засоби їх вираження¹.

Естетичне кредо Сковороди розкривається не тільки в художніх, але й у філософських творах. Мислитель і поет поєднані в ньому органічно. Для нього мистецтво і наука існують як неподільне ціле — як єдність поезії і філософії. Тому Сковорода вважав, що завдання філософії і мистецтва полягає

¹ Див.: О. В. Мишанич. Григорій Сковорода і усна народна творчість. К., «Наукова думка», 1976.

у служінні самопізнанню людини, у відтворенні її внутрішньої благородної сили, в утвердженні прекрасного і радісного на землі.

Почуття прекрасного у людини, розуміння нею щастя, свободи, на думку Сковороди, треба виховувати на кращих зразках художньої творчості. У своїх листах до М. Ковалінського поет давав багато цікавих порад, як писати вірші, що саме читати і як ставитися до прочитаного. Надсилаючи йому вірш, він рекомендував: «...Зверни увагу не на вишуканість слів..., а на силу висловлених думок і визначай смак не по шкаралупі, а по ядру» (II, 297). Письменник говорив, що від думок залежить і сила впливу на людей. Часом сказане або написане слово і незначне, але «по силѣ утаєннаго внутрь духа... есть важное» (II, 394). Про силу поетичного слова говориться у 19-й пісні:

Добросердечное слово колет сих звѣрей,
Оно завсегда готово внутрь твоих мыслей.

(I, 77)

Найважливіші положення сквородинської естетики, незважаючи на їх історичну обмеженість, містили в собі здорове зерно істини і тому вийшли за межі свого часу, позитивно вплинули на художнє мислення наступних поколінь.

Поетична творчість Сковороди, в якій найповніше відбилися його естетичні погляди, сповнена життєвої сили, глибини змісту, художньої довершеності. Свое естетичне кредо, своє відношення до дійсності поет чітко висловив у таких рядках наслідування Горация:

Волов изрядных у тебя заводы
И чужостранных лошадей природы,
А на одежду тебѣ для прибора
Сукна з-за моря.
А мнѣ судьбина дала грунт убогой
И от муз чистых греческих немного
Духа напитись и пренебрегати
Мір сей проклятій.

(II, 258)

У цих словах весь Сковорода — громадський діяч, просвітитель-гуманіст дошевченківської доби, викривач феодально-кріпосницького ладу, соціальної несправедливості, послідовний борець за краще життя народу.

Активну поетичну творчість Сковорода розпочав після повернення з-за кордону в Переяслав (1753 р.). Як письменник, він формувався в стінах Київської академії, але основним джерелом творчого натхнення Сковороди, крім літератури і фольклору, було життя, сучасна йому дійсність. Саме відображення в його поезії живої, реальної дійсності забезпечило їй велику популярність.

Поетичні твори Сковороди інтенсивно читались, переписувались, багато з них були близькими і зрозумілими народові, їх добре знали кобзарі, але при виконанні не просто повторювали авторський текст, а змінювали на свій лад.

У Сковороди є ряд віршів і пісень суто духовного характеру. Але це була данина традиційному жанру релігійної лірики, що в другій половині XVIII ст. уже переживав себе, занепадав.

Загалом Сковороді не властиві схоластичні шаблони, старі традиційні форми, в які вже не вкладався новий зміст. Шукаючи нові засоби для втілення своїх ідей, він зумів надати своїм віршам індивідуального забарвлення, вони позначені печаттю його таланту, високим мистецтвом поезії, пройняті оригінальним поетичним мисленням і глибоким почуттям. З часом сквородинські «псалми» пішли в народ і там шліфувалися, скорочувалися або доповнювалися. «Такий перехід свідчив про те, що поет зумів висловити думки і погляди, що були близькі народу, убрати їх у таку поетичну форму, яка швидко приживалася, ставала популярною»¹.

¹ О. В. Мишанич. Григорій Сковорода і усна народна творчість. К., с. 111.

Про поета-мислителя прихильно відгукувалися визначні діячі української і російської літератури. І. Франко хоч і не дуже високо оцінював вірші Сковороди, але дав досить обгрунтовану характеристику його творчості в цілому і поезії зокрема; ця характеристика може служити основою для розуміння поетичної спадщини мандрівного філософа.

Сковорода був дитиною переломного віку, коли старі ідеї та суспільні течії поступово замінювались новими. Саме цією обставиною, на думку Франка, і пояснюється єдність протиріч у житті, суспільній діяльності і творчості Сковороди. В його творах виразно простежується поєднання старої традиції з новими віяннями. Хоч форма суспільно-політичної діяльності Сковороди була стара і традиційна, та «зміст його науки був новий, а бодай зглядно новий серед тодішньої суспільності». Але в письменника і нове, і старе єдналось «в оригінальну і характерну цілість», відбиваючи як загальні суперечності своєї доби, так і суперечності селянського визвольного руху. «Можна би сказати,— зауважував Франко,— що се старий міх, налитий новим вином. Все в ньому: пригоди і спосіб життя, вдача, мова, форма писання — все має отой двоїстий характер, являє-

ться мішаниною старої традиції з новим духом»¹.

Виходячи з цієї франківської тези, М. Рильський також називає Сковороду «фігурою переломної епохи», коли старе вже вмирало, а нове народжувалось і дедалі більше сприяло зростанню передової суспільної свідомості, яка завдавала відчутних ударів по старих ідеологічних догмах.

Як уже зазначалося, Сковорода виховувався на кращих літературних традиціях Київської академії, з якою пов'язані імена таких відомих теоретиків і практиків вітчизняного віршування, як Ф. Прокопович, М. Довгалевський, Г. Кониський, Г. Сломинський, В. Лашевський та ін. У своїх творах вони підносили патріотичні і гуманістичні ідеї. У 1746 році Кониський написав драму «Воскресеніє мертвых», в якій захищає покривджених, критикує існуючі порядки, суддів, чиновників, викриває їхні злочини, хабарництво, засуджує гніт і сваволю панства, козацької старшини. І хоч автор критикує існуючі порядки з суто релігійно-етичних спонук, але змальовані ним яскраві картини

¹ «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», 1895, т. 5, кн. 1, с. 79.

соціального зла об'єктивно стали своєрідним звинуваченням тогочасного суспільного ладу.

Мотиви таких п'єс були близькі й зрозумілі вихідцю з народу Сковороді. Він був знайомий з художніми творами багатьох викладачів академії, які знали життя і виявляли постійний інтерес до соціальних проблем своєї епохи.

Як поет, Сковорода, безумовно, спирався на досвід своїх попередників, певною мірою дотримувався настанов українських піітиків XVIII ст.

Кількісно поетична спадщина Сковороди невелика: збірка «Сад божественных п'єсней», що містить тридцять оригінальних поетичних творів, написаних у 50—80-х роках XVIII ст., та близько двох десятків поезій і поетичних перекладів, які не ввійшли до збірки. Частина з них написана латинською мовою у листах до М. Ковалинського.

За давньою поетичною традицією Сковорода назвав збірку своїх віршів «Сад божественных п'єсней» (згадаймо збірник «Сад страданій Христа...» або курс піітики Митрофана Довгалевського «Hortus poeticus» («Сад поезії»). Беручи до своїх пісень епіграфи з біблії, Сковорода називає їх «божественними», хоча за своїм змістом та ідей-

ним спрямуванням його пісні далекі від «святого писання». У них поет виступає як лірик, що зв'язав своє життя з життям народу, а тому й по-новому ставив та розв'язував ряд важливих питань сучасної йому дійсності. Не бог, а природа, людина, її думки і почуття стали основним змістом його збірки.

Уже ранні поетичні твори Сковороди позначені деякими рисами новаторства, хоча вони й були тісно пов'язані з тогочасною українською та російською літературною традицією.

У 1753 р. Сковорода написав «П'єснь 26-ю», присвячену «єпископу Іоанну Козловичу, входящому во град Переяслав на престол єпископскій из 1753 года». Це найраніший нині відомий твір поета. Похвальне слово на адресу сановної особи виділяється своєю щирою безпосередністю і поетичністю з-поміж тогочасних віршів подібного характеру; тут автор передає радість переяславців, які довго ждали нового єпископа.

«П'єснь 26-я» написана в панегіричному жанрі, дуже поширеному в тогочасному віршуванні. Цілком можливо, що вона не декламувалась, а співалася вихованцями Переяславського колегіуму і, мабуть, на мелодію, створену самим Сковородою. В ній

відчувається ритмічна легкість, пісенна мелодійність, емоційність.

Уже в цьому вірші Сковорода виявилась своєрідна риса всієї його поезії — висока майстерність, багатство мислі, простота і чіткість основної ідеї. Варте уваги і те, що у вірші точно зафіксовано місце і час події.

Віддаючи данину панегіричному жанру, Сковорода написав ще кілька похвальних од, але це було не фальшиве славослов'я, а справді щирі ліричні монологи, звернені до сучасника, який заслуговує на симпатію своєю добротою, людяністю, вченістю. Так, у Ковраї Сковорода написав «25-ю п'єсьню отходную» своєму другові Гервасію Якубовичу, в якій нема й грана улєсливості, панегіричного вихваляння. Надсилаючи приятелєві цей вірш, поет у листі від 22 серпня 1758 р. характеризує його так: «...на ознаку нашої синівської любові й пошани до тебе прийми від нас пісню відхідну... В пісні тих, що від'їжджають, проводжають побажаннями добра і різних благ. Правда, наша пісня майже зовсім селянська і проста, написана простонародною мовою, але я сміливо заявляю, що при своїй простонародності і простоті вона щира, чиста і безпосередня. Царів і тиранів ми часто всупереч нашій волі вихваляємо, але з друзями справа зовсім

інша. Те, що тут сказане, викликане не силою, не страхом, але прихильністю» (II, 381—382).

Як бачимо, Сковорода висловлює своє негативне ставлення до традиційної панегіричної поезії, царослав'я, хвали тиранам. Він висміює основні вади тогочасних панегіристів — брехливість і лестощі: «Тот панегірік сплѣтает со лжей» (I, 471). В його власній творчості немає будь-якої фальші, будь-яких хитрощів. Поет ніколи не кривив душею, не йшов ні на який компроміс зі своєю совістю, завжди був твердим у своїх переконаннях.

Прагнучи глибше висловити свої почуття і думки, Сковорода у вірші Гарвасію Якубовичу використовує фольклорні образи й мотиви.

Бдеш, хочешь нас оставить?
Бдѣ же весел, цѣлый, здравый,
Будь тебѣ вѣтры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны,
Щастлив тебѣ путь вездѣ отсель будь!..
(I, 83)

Або:

Скоропослушныи кони
Да несут, как по долонѣ,
Щастливым слѣдом, как гладеньким льдом!
(I, 83)

Тут мова, засоби образності майже народні; нічого подібного не знайдемо в панегіричних віршах попередників і сучасників Сковороди.

«Пѣснь 27-я» присвячена «бѣлоградському єпископу Іоасафу Миткевичу, посѣщающому вертоград духовнаго училища в Харьковѣ». В ній Сковорода прославляє «благого, кроткого, милосердного» пастиря, покровителя наук, порівнює його з добрим садівником. «Вышних наук сад святый», тобто колегіум:

От тебе помощи весь он ждет,
Сердце и руцѣ тебѣ дает.

(I, 85)

Те саме слід сказати й про панегірики, написані латинською мовою: «На день народження Василя Томари», «Знаю, що і тобі, Михайле, не буде неприємним»,— у яких Сковорода щиро і безпосередньо пише про своїх учнів.

Значно більший інтерес становить громадсько-політична й інтимна лірика поета-філософа. Вірші, що належать до ковраївського періоду, відображають різні роздуми і настрої поета, невдоволеного житейською суетою, розкривають потаємну драму душі ліричного героя. У них Сковорода постає перед

нами талановитим і своєрідним письменником-мислителем, борцем за щастя і волю трудящого люду.

Перебування у селі Ковраї (1755—1759) було важливим етапом у розвитку світогляду Сковороди, у формуванні його естетичного ідеалу. Ковалинський пише, що він тоді повністю «предался любомудрію, то есть исканію истины» (II, 443). Як селянський просвітитель, він живе серед народу, проймається його думами і надіями, безповоротно вирішує, що його доля — з народом. Тому антифеодальний рух 50-х років, селянські виступи і повстання не могли не відбитися у свідомості вразливого і чутливого до народного життя поета.

Багато ліричних віршів Сковороди цього періоду мають глибоко соціальний зміст. У них критикуються, висміюються основні вади тогочасного суспільства, проводиться ідея гуманізму, любові до простої людини, оспівується свобода. А проте деякі дослідники закидали Сковороді соціальний індіферентизм. Так, приміром, М. Возняк докоряв поетові за те, що він не протестував проти кріпацтва. П. Житецький також вважав, що Сковорода байдуже дивився на запровадження кріпосного права в рідному

краї і взагалі «не відгукнувся ні одним словом... на пекучі питання свого часу»¹.

Подібні твердження повністю спростовує знаменитий вірш Сковороди «De libertate» («Про свободу»), написаний у 1757 р. В ньому поет передає свої роздуми над долею покріпаченого народу, возвеличує вольність — єдине, що варте п'єдесталу. Твір починається спокійним філософським міркуванням про те, що являє собою воля, яка її цінність:

Что то за волность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не златое, если сравнить злато,
Против волности еще оно блато.

(I, 91)

Дуже показовим є прославлення в цьому вірші Богдана Хмельницького як «батька вольності», як вірного сина українського народу, що здійснив волю народних мас до воз'єднання України з Росією. Поет закінчує твір словами:

О, когда б же мнѣ в дурнѣ не пошиться,
Дабы волности не могл как лишиться.
Будь славен вовѣк, о муже избраннѣ,
Волности отче, герою Богдане!

(I, 91)

¹ П. Житецький. «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття, с. 37.

Поезія «De libertate» є зразком високої громадянської, патріотичної лірики, в якій поет пов'язує волю з боротьбою за національне і соціальне визволення трудящих. Тому ідея свободи тут, без сумніву, цілком співзвучна з вільнолюбними думками Радіщева і декабристів, які боролися проти кріпосницького ладу і самодержавства. Мають рацію ті дослідники, які вказують на антицарські висловлювання Сковороди, на його вірші з явним бунтарським підтекстом. Особливо знаменними є рядки з «Пѣснѣ 20-й»:

О міре! Мір безсовѣтний!
Надежда твоя в царях!
Мниш, что сей брег безнавѣтний!
Вихрь развѣет сей прах.

(I, 77—78)

Поетичний образ вихору, бурі, як він виявляється у вірші, символічний. Це — насамперед символ боротьби за волю, до якої повинні прагнути трудящі люди. У літературі вже відзначалось, що подібний образ є й у Радіщева в його знаменитій оді «Вольность»:

Внезапу вихри восшумели,
Прервав спокойство тихих вод,
Свободы гласы так взгремели,

На вече весь течет народ,
Престол чугунный разрушает¹...

Можна сказати, що обидва поети-мислителі — Сковорода і Радіщев — були активними борцями за свободу, розхитували царські престולי, але кожний з них робив це по-своєму. Радіщев обстоював революційний шлях знищення самодержавства і кріпосництва. Сковорода ж хоч і не піднісся до революційного заперечення існуючого ладу, але як виразник ідеології селянства він був противником монархізму, не поділяв віри в царя — ні «в доброго», ні в «мужицького», ні в «освіченого». Будь-яка форма царської влади була йому ненависна. Сковорода дуже добре знав царів і тиранів, бо мав змогу спостерігати їхнє життя зблизька. Він жив і при царському дворі, і в панських маєтках, і в монастирських келіях і скрізь бачив одне: і вищий світ, і панські двори — це «порода шулік» (II, 275), «кубло обманів і злочинів» (II, 350).

Волелюбні мотиви, осудження «прескверного міра» звучать і в багатьох інших віршах Сковороди. Зокрема в «Пѣснѣ 2-й» він закликає:

¹ А. Н. Радіщев. Полное собрание сочинений, т. I. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1938, с. 8.

своєї душі і мріє про чисте джерело, яке могло б вгамувати палючу внутрішню жагу, «насыщенну гадам и всяким ядом».

Проте це лише поодинокі місця. Вони були даниною духу і традиціям давньої української літератури, пов'язаної з релігійним мисленням. А загалом поетична творчість Сковороди за своєю ідейною суттю входить у нову епоху і є визначним явищем нової світської літератури, що намагалася відображати реальне життя.

Разом з тим, не слід забувати й того, що в збірці «Сад божественных пѣсней» Сковорода нерідко маскує «священним письмом» викривальні тенденції своїх творів і свій протест проти існуючих соціальних порядків. А втім, такий протест нерідко висловлювався ним і цілком відверто. Досить згадати відомий «Сон», написаний в «полночь ноября 24, 1758 года, в Ковраи». Можливо, саме тоді, підсумовуючи все пережите й передумане, Сковорода вперше усвідомив себе викривачем соціального зла і став у ряди сатириків-просвітителів другої половини XVIII ст.

Палке викривальне слово Сковороди, що осуджувало феодально-кріпосницьке суспільство з його сваволею поміщиків і чиновників, офіційною релігією і церквою, зустріне-

мо майже в усіх творах письменника-філософа. Його критика відзначалася полум'яною публіцистичністю, була яскравою і дотепною, відвертою і дошкульною, гнівною і мужньою, ясною і зрозумілою кожній людині. «Дух сатиризму» був притаманний його характеру, і пороки свого часу він бичував з силою і пристрастю протопопа Аввакума або Івана Вишенського.

Проти феодально-церковної ідеології і соціального гніту, який весь час посилювався на Україні, вели боротьбу не тільки прогресивні діячі культури, але й широкі трудящі маси, настрої яких найбільш виявлялися у фольклорі. Про кривду, несправедливість, панське безчинство і сваволю в народних піснях говориться так:

Уже тепер правда в панів у темниці!
А щира неправда з панами в світлиці.
Уже тепер правду ногами топтають,
А щирю неправду медом-вином напувають.

Ця славнозвісна пісня «Про Правду і Кривду» вдало узагальнює тогочасне життя українського народу, який стогнав у ярмі кріпосництва, царизму і національного гніту. У відповідь на визиск і знущання часто вибухали стихійні селянські повстання, але зрілої політичної свідомості в народі тоді ще не

було. Тому в цих умовах особливо важливу роль відігравали прогресивні діячі культури, які більшою чи меншою мірою відображали і формували стихійне обурення трудящих.

Соціальний протест і гнів народу в ті часи на Україні найповніше висловив Сковорода. «Пѣснь 10-я» — «Всякому городу нрав и права», є найвищим досягненням сквородинської поезії, нещадною сатирою на тогочасну дійсність. У ній змальована досить колоритна картина соціальних відносин на Україні в другій половині XVIII ст. Ця пісня утвердила за Сковородою славу поета-викривача, сатирика, яким він залишився до останніх днів.

«Пѣснь 10-я» написана у селі Ковраї десь у 1758—1759 рр., коли автор перебував у панському маєтку в ролі учителя-слуги і пильно придивлявся до життя селян-кріпаків, гостро реагував на жорстоке поводження з ними.

Починається вірш «Всякому городу нрав и права» в спокійному тоні, здавалося б, безсторонньої констатації. Автор подає свої філософські роздуми над питаннями про мету і смисл життя, про людські смаки і уподобання, які кожний розуміє по-своєму:

Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣет свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков.
А мнѣ одна только в свѣтъ думá,
А мнѣ одно только не йдет с ума.

(I, 67)

В останніх двох рядках подано ідеал поета, людини чесної, безкорисливої, якій властиві поривання вищого порядку, ясність розуму і чиста совість. Ось чому ці рядки подаються в перших трьох строфах як рефрен, а в четвертій вони дещо змінюються, і вже прямо говориться про цей ідеал:

Как бы умерти мнѣ не без ума.

У вірші Сковорода стисло й гостро змальовує потворні явища сучасної йому дійсності, подає широкі узагальнення «нравів» різного панства, чиновництва, купецтва, лихварів і сутяжників, що «непрестанно стягали ґрунта». Все це втілено в переконливих, хоч і гранично-стислих мазках, у різких і точних соціальних характеристиках:

Петр для чинов углы панскіи трет,
Федька-купец при аршинѣ все лжет.
Тот строит дом свой на новыи манѣр,
Тот все в процентах, пожалуй, повѣрь!

.

Тот непрестанно стягает грунта,
Сей иностранны заводит скота...

(I, 67)

Сковорода гостро картає і панський побут з п'яними оргіями в маєтках та шинках, з розпустою, висміює продажно-крутійське судочинство, догматизм і схоластику тодішньої школи, науки, культури:

Тѣ формируют на ловлю собак,
Сих шумит дом от гостей, как кабак,—

.....
Строит на свой тон юриста права,
С диспут студенту трещит голова.
Тѣх беспокоит Венерин амур,
Всякому голову мучит свой дур...

(I, 67)

У пісні «Всякому городу нрав и права» вади тогочасного суспільства і сатиричні типи постають в живих, цілком реальних деталях, соціальних явищах, побутових рисах. Змальовані тут персонажі — це не безликі символи, маски, не просто строката життєва мозаїка, а типові образи панів і підпанків, картярів і розпусників, шахраїв і злодіїв. Перед нами цільна, узагальнююча картина живої дійсності, і цієї цільності надають їй особа поета, його погляд на речі і людей, авторська позиція гуманіста-демократа. Це — один з кращих творів українського

сатирично-гумористичного віршування другої половини XVIII ст.

У пісні «Всякому городу нрав и права» основна увага приділена нищівному висміюванню і засудженню моральних вад тогочасного суспільного життя. Всім цим порокам мерзенного ладу Сковорода протиставив свій морально-етичний ідеал, ідеал людини, у якої «совѣсть, как чистый хрусталь»:

А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
Как бы умерти мнѣ не без ума.

(I, 67)

Тому не так уже й штучно прив'язаний до змісту цієї сатири епіграф з біблії: «Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святынѣ».

Сатирична пісня «Всякому городу нрав и права» цікава, глибока за своїм конкретно-історичним змістом, за своєю композицією, за образно-поетичною системою. Тож не випадково вона відразу була підхоплена народом, постійно перероблялася, увійшла в репертуар кобзарів і збереглася в усному побутуванні аж до нашого часу. Її популяризації сприяло й те, що у переробці Котляревського вона увійшла до «Наталки Полтавки».

Сковорода не просто змальовує соціальні пороки кріпосницької системи, він сатирично

викриває і заперечує весь тогочасний лад як антилюдяний і аморальний. Такий провідний мотив цієї сатири. Він проходить червоною ниткою через усю пісню, відбиваючи два протилежні погляди на світ і смисл життя. Тут кожний образ несе в собі велике смислове навантаження, за ним криється цілий комплекс тогочасних явищ і фактів. Це виявляється і в строфічній побудові вірша, і в його розмірі, і в конструкції речень, і в сатиричних засобах зображення. Написана пісня десятискладовим розміром з цезурою після шостого складу. Проте поет вносить у вірш елементи новаторства, застосовуючи в ньому виключно чоловічі рими, тонізуючи його і наближаючи до дактиля.

Кожна строфа пісні має шість рядків, з яких перші чотири дактилічні, а останні два — силабічні і звучать як її антитеза, як рефрен. А за допомогою метонімії поет вдало виділяє потрібні йому слова-поняття; цьому сприяють також анафоричні повтори на початку віршованих рядків, які підсилюють емоційне звучання твору, сприяють його композиційній стрункості й завершеності.

Для пісні Сковороди характерна простота, народність стилю і мови, які виходять далеко за межі старокнижної поезики. Починається пісня словами, які нагадують ста-

ровинні народні прислів'я: «Що не город, то норов», «Що не голова, то розум». Взагалі у творі виразно проступає жива народна мова, особливо в лексиці та фразеології: «трещит голова», «юриста», «ман'єр», «грунта», «Федька-купец», «в свѣтъ дума», «на ловлю собак», «все жереш», «чистый хрусталь», «всякому горлу», «ты не щадиш», «шумит дом..., как кабак» та ін.

Говорячи про пісню «Всякому городу нрав и права», слід підкреслити, що вона не була винятковим явищем в українській літературі другої половини XVIII ст. Сковорода йшов у загальному руслі сатиричного віршування, в якому окремі автори іноді підносилися до широких соціальних узагальнень. Для прикладу можна назвати «Сатиричний вірш 1764 года», «Плач кievских монахов» (1786), «Доказательства Хама Данилея Куксы потомственны», «Плач дворянина», «Пѣснь Пасталія» та ін.

Мотивами осуду панської сваволі, критикою зловживань і хабарництва чиновників сатиричні вірші XVIII ст. перегукуються з піснею Сковороди.

Сатиричний пафос вірша Сковороди «Всякому городу нрав и права» викликав багато літературних наслідувань не тільки на Україні, але і за її межами. Деякі поети кінця

XVIII — початку XIX ст. свідомо орієнтувалися на сквородинський вірш, доповнюючи його новими строфами, в яких проводили злободенні для свого часу ідеї¹.

Якщо сатира Сквороди у деяких його сучасників і наступників знайшла певну підтримку і творче продовження, то в народній поетичній традиції вона «стала немов ферментом, що збуджує думку, наштовхує співака на критику нових сторін життя, на продовження первісного авторського тексту»². Справді, варіант пісні, записаний І. Срезневським, був утричі більший за сквородинський текст. Він мав шістнадцять строф замість авторських п'яти. Ці додаткові строфи — своєрідна трансформація кращих прикмет пісні Сквороди, бо народ не просто співав, а майстерно змінював її, переробляв на свій лад.

Водночас слід вказати і на зв'язки сквородинської пісні з російською сатирич-

¹ Див. про це: П. М. Попов. Нововиявлений українсько-білоруський письменник початку XIX ст., продовжувач сатири Г. Сквороди. Питання історії та культури слов'ян, ч. II, Вид-во КДУ, 1963, с. 12—29; Ф. Я. Шолом. З історії традицій Г. С. Сквороди в українській та російській сатиричній поезії кінця XVIII — початку XIX ст.— Там же, с. 30—38.

² О. В. Мишанич. Григорій Скворода і усна народна творчість, с. 126.

ною поезією, зокрема з творами А. Кантеміра. Цьому питанню присвятила широку розвідку А. Ніженець «Поетична творчість Г. С. Сковороди і російська література»¹. Співставляючи сатиричні поезії Сковороди з творами Кантеміра, дослідниця в багатьох моментах показує стильову близькість «Пѣснь 10-й» до третьої сатири Кантеміра, хоч, звичайно, вірш українського поета-філософа значно сильніший в ідейному відношенні.

До розглянутого сатиричного вірша близька темою «Пѣснь 9-я», яка своїм змістом перегукується з ним і навіть початкові рядки її майже дослівно повторюють його заспів:

Голова всяка свой имѣет смысл;
Сердцу всякому своя любовь,
И не однака всѣм живущим мысль:
Тот овец любит, а тот козлов.

(I, 66)

Тут Сковорода говорить про свободу, називає її «главною мірою» власного життя, йому по душі «безпечальний, препростый путь». Але через те, що «голова всякая имѣет смысл», то кожен бажає чогось іншого: «тот овец любит, а тот козлов». Поет утверджує

¹ Див.: Труди філологічного факультету Харківського держ. університету, т. 3 («Учені записки ХДУ», т. 70), 1956.

свою незалежність від тогочасних «нравов», мріє про свободу для пригноблених, критикує тих, хто шукає кращої долі за межами батьківщини:

Иной в полночной странѣ видит рай,
Иный на полдень путь свой открыл.

(I, 66)

В останніх рядках пісні Сковорода дотепно іронізує з різних людських примх і безглуздих суперечок та бажань:

Один говорит: вот кто-то косит!
А другій спорит: се ктось стрижет,
А сей: у воза пять кол, голосит.

(I, 66)

Ці фрази фольклорного походження, вони створені на взірець прислів'їв типу: «Ти йому — стрижене, а воно тобі — смалене!». «Стрижено!» — «Голено!» — «Але ж стрижено!» — «Ні, таки голено!»¹. «Не треба ми п'ятого колеса в возі». «То мені п'яте колесо в возі»².

Разом з тим не можна не помітити, що в «Пѣснѣ 9-й» висловлено й інші думки, зокре-

¹ Українські народні прислів'я та приказки. К., Держлітвидав України, 1963, с. 462.

² І. Франко. Галицько-руські народні приповідки, т. II, с. 283 (ЕЗ, т. XXIII).

ма мотив звернення до бога з проханням зробити так, щоб усе могло «в благій кінець так потрапити, як к магниту сталь». Образи і картини цього вірша цікаві не стільки з погляду їх сатиричного спрямування, скільки з погляду моралі, суб'єктивних ліричних переживань автора, що поєднують поетичні медитації з філософськими роздумами, спрямованими на підтвердження епіграфа — «Дух твоїй благій наставит мя на землю праву».

У ряді віршів Сковорода говорить про соціальні контрасти, антагоністичні взаємини між людьми, критикує «світ» і його мерзоти. З цієї групи поезій виділяється «Пѣснь 14-я», в якій зображується страшний «мір», що своїми щелепами пожирає все і всіх:

Плоть, мір! О несытый аде!
Все тебѣ яд, всѣм ты яде!
День, ноць челюстями зѣваеш,
Все без взгляду поглощаеш.
Кто избѣжит съти?

(I, 73)

За допомогою сатирично забарвленої лексики поет досягає критичного змалювання житейської суєти і пороків («гидры звѣря», «днесь пїяна скачет воля», «сирен лестный окіана», «несытый аде», «буйность», «челюсть, всѣх ядуща»).

Для відтворення негативних явищ тогочасного життя Сковорода вдається до умовних, алегоричних образів, охоче і часто використовує релігійну лексику. Так, в авторській примітці до згаданої пісні цікаво пояснюється образ Кита: «Кит — значить страсть. Что есть страсть? Есть то же, что смертный грѣх. Но что есть грѣх? Грѣх есть мучительная воля. Она-то есть сребролюбіе, честолюбіе, сластолюбіе. Сіе-то гидра и Кит пожирает и мучит на морѣ міра сего всех. Она же то есть и ад» (I, 73). Тут письменник вкладає світський зміст у релігійне поняття «гріх», відносячи до нього такі вчинки і зло, як гонитва за наживою і розкішшю, честолюбство, прислужництво, холуйство і безпринципність.

Взагалі вживання Сковородою таких понять, як «пекло» і «рай», не мало потойбічного смислу. Це, власне, алегоричні образи життя людей на землі. Так, у пісні 2-й, де провідною ідеєю є засудження суспільного зла, поет закликає: «Кинь весь мір сей прескверный. Он-то вточь есть темный ад. Пусть летит невѣжь враг чорный; ты в горный возвысись град».

Сатиричні поезії Сковороди насичені то їдкою іронією, то сповнені невдоволенням, почуттям нудьги і печалі. Пояснюючи в при-

мітці до пісні «Коликая слава нынѣ?» дав-
ньоговрейське слово кифа чи кефа, що озна-
чає камінь, Сковорода сподівається знайти
опору, бажану пристань у вірі. «Сего ради
всякій христіанин, имущій сердце чисто, есть
и сын голубов, и кифа» (I, 74). У такі хви-
лини поет почував себе воскреслим, печаль
відступала і ставало світло і радісно на душі:

Прошли облака. Радостна дуга сіяет.
Пройшла вся тоска. Свѣт наш блистает.
Веселіе сердечное есть чистый свѣт вѣдра,
Если миновал мрак и шум мірскаго вѣтра.
(I, 75)

В умовах наростання масового протесту
проти сваволі і визиску Сковорода відчував
разом з народом увесь тягар посиленого
кріпосницького гніту. Адже головний вибір
зроблений без вагань, раз і назавжди. Це
був сміливий виклик володарям світу, які
постійно переслідували борця за правду.

Вас бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть,
А мой жребій с голяками, но бог мудрости дал часть.
(I, 82)

Перебуваючи деякий час у «монастырѣ
Сѣннианскому» (осінь 1780 р.), Сковорода
написав «Пѣснь 30-ю» з «Сада божественных
пѣсней». В ній поет славить життя, гарне
не довготривалістю, а чесністю, добротою,

висловлює своє ставлення до неминучої смерті, якої не слід боятися:

Плюнь на гробныя прахи и на дѣтскія страхи;
Покой — смерть, не вред.
Так живал афинеийскій, так живал и еврейскій
Епикур — Христос.

(I, 89)

У цих рядках Сковорода по-еретичному ставив в один ряд Епікура і Христа, оскільки вони, на його думку, уособлювали вищі людські добродітності. Для нього Христос — це не син божий, а шукач істини, як і дохристиянські мудреці Стародавньої Греції. Йому імпонувала і матеріалістична філософія Епікура, бо вона сміливо викривала релігійні забобони і містику, мала просвітительський характер.

Чимало зворушливих поезій, пройнятих ліричним настроєм, присвячує Сковорода загальнолюдським темам життя і смерті, щастя і долі. Кожний його вірш — це поетичне вираження певної думки філософського чи суспільно-морального характеру, зображення життєвих явищ у світлі своїх ідеалів та переконань, які він хоче донести до читача. Поет виявляє своє розуміння світу й природи, прагне збагнути, що таке людина, який смисл її життя, чи можливе людське щастя і розумне життя людей на землі. Він

бачив і боляче переживав недосконалість
навколишнього світу:

Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд.
О горе сущим в нем!

(I, 75)

Внутрішня схвильованість поета, який переживав тяжкі часи кріпацтва разом із своїм народом, передана через образ вихору болі й через вдало підібрані, вагомі за смисловим навантаженням дієслова: «ужаснулся», «поблѣд», «бѣжу», «гляжу». Сковорода був дуже чутливий до народного лиха і сприймав його як своє власне. Він прагнув знайти гармонію у житті, спираючись на розум, добродієність, «чисте серце», чисте сумління.

У «Пѣснѣ 23-й» поет роздумує над смислом людського життя, яке визначається не кількістю прожитого часу, а корисністю зробленого для суспільства. У цьому полягає мета і краса розумного життя. Людина повинна бути чесною і справедливою:

Лутше час чесно жить, неж скверно цѣлый день,

Лутше один год чист, неж десяток сквернен,

Лутше в пользѣ десять лѣт, неж весь вѣк без плода.

(I, 81)

У цьому вірші виразно звучить також тема швидкоплинності часу. Поет закликає не марнувати «жизни время»:

О дражайше жизни время,
Коль тебя мы не щадим!
Коль так, как излишне бремя,
Всюду мещем, не глядим!

(I, 81)

Цікава ця пісня і своєю художньою формою. Вона мало підпорядковується загальній силабічній системі: не скрізь однакова кількість складів, часто в рядку відсутня цезура, багато чоловічих рим. Організуючим началом виступають такі елементи, як смислова сторона слова, його емоційне забарвлення й інтонаційно наголошені лексеми кожного рядка, що допомагають краще зрозуміти зміст. Таку ж роль відіграє в ньому й анафора на початку віршованих рядків, яка не тільки посилює емоційний заряд вірша, але й сприяє його композиційній струнності й завершеності:

Будто прожитый час возвратится назад,
Будто рѣки до своих повернутся ключей,
Будто в наших руках лѣт до прибавки взять,
Будто наш с безчисленных составленный вѣк дней.

(I, 81)

Філософські роздуми Сковороди виливалися у піснях. Він шукав істину у взаєминах

людей, у духовній свободі, прославляв чисте сумління, що означало істинне життя, а відсутність його — смерть. А побічна тема смерті, яка розвивається в деяких ранніх поезіях Сковороди, не має нічого спільного з старовинними повчаннями, діалогами, повістями, шкільними драмами, з церковними догмами. У трактуванні цієї теми поет орієнтувався на фольклор. Так, в «Пѣснь 1-й» із «Сада божественных пѣсней», яка має дату: «Сложена 1757 лѣта», говориться:

Боится народ сойти гнить во гроб,
Чтоб не был послѣ участный,
Гдѣ горит огонь неугасный;

Не боится совѣсть чиста ниже Перуна огниста, ни!
Сей огнем адским не жжется,
Сему жизнь райска живется.

(I, 60)

В народному дусі інтерпретується ця тема і в розглянутому вже вірші «Всякому городу нрав и права». Поет, як і народ, прагне сказати про смерть як суддю, що буде виносити справедливий вирок усім, хто завдає людям горя на землі. Смерть не страшна тільки тому, в кого «совѣсть, как чистый хрусталь» і високі моральні ідеали.

У зв'язках з народом, у сприйнятті його мудрості Сковорода пізнає сутність життя,

піддає критиці й осудженню багатство, розкіш. Його ідеалом було багатство духу, чистота душі. Це викликало ненависть до філософа з боку його противників, особливо клерикалів, які лицемірять, обманюють, ведуть паразитичне життя. Викриваючи «род лукавый и прелюбодейной, плотского знаменія ищущый», Сковорода вчив: «Щастіє твое, и мир твой, и рай твой, и бог твой внутри тебе есть» (I, 421).

Поет роздумує над своєю долею, хоче прожити свій вік тихо і спокійно. Він засуджує кар'єризм, зневажливо говорить про тих, «кто высоко вгору дмется»:

Нехай у тѣх мозок рвется,
Кто высоко вгору дмется,
А я буду себѣ тихо
Корогати милый вѣк.
Так минет мене все лихо,
Щастлив буду человек.

(I, 76)

Сковорода був переконаний, що його етичне вчення не тільки дає відповідь на запитання, що таке щастя, але і вказує людині шлях до нього. Ця ідея визначає мотиви багатьох віршів «Саду божественных пѣсней». Називаючи вимріяне щастя «ясным свѣтом», «красным цвѣтом», поет бачив його в душевній радості, яка забезпечується

«сродною» працею, в пошуках істини, в чесноті, добрій волі і «братолюбії»:

Сядем себѣ, брате мой, сядем для бесѣды.

Сладок твой глагол живой, чистит мнѣ всѣ бѣды.

(I, 79)

Щасливий той, хто не зв'язав себе багатством, грунтами, домами, маєтностями, не загубив своєї людської гідності і досяг «веселія серця», рівноваги, душевного спокою. В «Пѣснѣ 28-й» поет це виражає такими словами:

Возлети на небеса, хоть в Версальскіи лѣса,

Вздѣнь одежду золотую,

Вздѣнь и шапку хоть царскую;

Когда ты невесьол, то всьо ты нищ и гол...

(I, 86)

За цими рядками криється глибокий підтекст. Поет говорить про «версальскіи лѣса», «царскую шапку», а читач бачить королів і царів, думає, чи мають вони людське щастя. Адже справжня свобода і щастя людини не в багатстві й необмеженій владі. «Глянь в сердечные пещеры!..— вигукує автор,— Нужнѣйшее тебѣ найдеш то сам в себѣ» (I, 86—87).

Вимога самопізнання була у Сковороди не тільки засобом подолання дисгармонії в душі людини, а й засобом боротьби проти

мерзот, породжених несправедливим суспільним устроєм, в якому панує поміщицька сваволя. Слід відзначити, що ідея самовдосконалення і гармонійного єднання людських душ була дуже поширена у XVIII ст. «Вісімнадцяте століття було століттям об'єднання, збирання людства, роздробленого й роз'єданого християнством; це був передостанній крок на шляху до самопізнання й самовизволення людства, але саме як передостанній він був ще однобічним, не міг вийти з рамок суперечності»¹.

Як філософ-мораліст і як поет-громадянин Сковорода дає відчуття своєї невіддільності від вічно живого, вічно оновлюваного світу. Тому немає нічого дивного в тому, що сквородинська критика соціальних пороків тодішнього суспільства була спрямована на його моральне удосконалення шляхом подолання «неспорідненої» праці в усіх сферах людської діяльності.

Як і в загальнофілософських питаннях, у поетичних роздумах і шуканнях Сковорода продовжував традиції своїх найближчих попередників і сучасників, зокрема авторів анонімної книжної поезії. За духом і формою філософська лірика Сковороди співзвучна

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, с. 559.

з віршами таких поетів, як Олександр Падальський, Захарій Дзюбаревич, Іван Пашковський, Семен Климівський. Образна система їхніх творів має фольклорний характер, вона близька і зрозуміла народові так само, як і їхня жива, розмовна мова. Скворода теж не раз черпав з народної творчості мотиви, образність, окремі найхарактерніші моменти, пов'язані з працею і життям трудової людини.

Народнопісенні мотиви найвиразніше звучать у тих поезіях Сквороди, в яких оспівується краса і велич рідної природи. Тут єдналась муза з роздумами мислителя, котрий твердо вирішив не йти «в город богатый», а жити осторонь від суєтного світу, серед природи. Так, «Пѣснь 12-я» закінчується висновком:

Здравствуй, мой милый покою! Вовѣки ты будеш мой.
Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.
О дуброва! О свобода! В тебѣ я начал мудрѣть.
До тебе, моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть.

(I, 70)

Природа була для поета невичерпним джерелом людської радості, спокою і щастя, давала творче натхнення, збуджувала високі людські поривання, любов до рідного краю, до трудового народу. У своїх віршах він дав яскраві зразки живопису природи,

чарівні пейзажі, гармонійну єдність ліричного героя з матір'ю природою. Сковорода з любов'ю малює картини зелених полів, лісів, садів, високих могил, горбів, чистих потоків, порослих травами берегів річок, політ жайворонка над полями, чарівний спів соловейка, зворушливу мелодію пастушої сопілки — все це живе і дише в його поезіях. Слід відзначити, що в основі його пейзажної лірики лежить матеріалістичне світосприймання поета, його філософські роздуми про щастя людини, яка тільки в контакті з природою може досягти душевної рівноваги, увійти «в сродную стать».

Сковорода багато подорожував, бачив навколо себе злиденне життя народу, нові явища, сповнювався новими враженнями. Шукаючи пояснень «мандрівній вдачі» Сковороди в специфічних умовах історичного розвитку України, зокрема в чумацтві, в «мандрах» дяків, бурсаків, семінаристів, М. Сумцов з цього приводу висловлює цікаві міркування. Він пише: «Вільне життя в літній час на повітрі, на просторі полів, у переходах із села в село, далеко від похмурих класних кімнат і від суворих настанов семінарського начальства — все це полонило уяву семінаристів і тягнуло їх із семінарії на село. Раз виробилась схильність до ман-

дрівок, не важко було знайти для них теоретичну основу й аргументувати їх філософським способом, і поет-філософ Сковорода підшукав філософську основу для свого мандрівного життя: «Что жизнь?» — запитує він і далі відповідає: «То странствие»¹.

Не виключено, що звідси, з цих мандрівок, «вільного життя», «простору полів» прийшла в його «Сад божественных пѣсней» тема мирного сільського життя, життєдайної природи з її лісами і дібровами, з прозорими річками, задумливими вербами й зеленими луками.

Сковорода шукає ідеал життя не в зовнішніх благах і не в аскетизмі, а в простому оточенні, на лоні природи, що настроює його на роздуми, самопізнання. Звідси у нього неприязнь до «городов», де панує огидний «світ», гонитва за багатством, чинами і славою. А головне — він розуміє, що всі спокуси світу «в неволю горьку вѣдут»:

Не хочу ѣздить на море, не хочу красных одеж.

Под сими крывается горе, печали, страх и мятеж.

Не хочу за барабаном ити плѣнять городов,

Не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов.

(I, 69)

¹ Н. Сумцов. Житие Сковороды, описанное другом его М. И. Ковалинским. — «Киевская старина», т. XV, 1886, сентябрь, с. 110—111.

Поет всіляко уникає всього, що могло б поневолити його дух. Найціннішим для нього є «милий покой», «сладостна дума», гармонія з природою, він воліє жити в бідності, задовольнятися хлібом з водою, зате у «супокою» і «на волі святій»:

Пропадайте, думы трудны,
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком.

(I, 72)

Слід зауважити, що деякі засоби художньої виразності безпосередньо запозичені ним з фольклорних джерел. Наприклад, ритмічний склад пісні 12-ї (8+7) близький до народнотонічного коломийкового.

Пейзажні вірші Сковороди були новими для тогочасної української лірики. Вони займають у «Саду» досить помітне місце; деякі з них здобули популярність в народі ще за життя поета, інші потрапили до рукописних збірників кантів і псальмів, увійшли до репертуару народних співців-лірників і кобзарів.

Як музикант і композитор Сковорода уважно прислухався до музики явищ природи і намагався передати її віршовою формою. Майстерно володіючи універсальним засобом — словом, він може відтворити рух, різні зміни в природі, персоніфікувати пред-

мети, знайти яскраві образи для відтворення душевних порухів.

В «Пѣснѣ 3-й» висловлюється радість у зв'язку з приходом весни, яка підносить настрій людини, веселить її душу, сповнює надіями:

Весна люба, ах, пришла! Зима люта, ах, прошла!
Уже сады расцвѣли и соловьев навели.

Ах ты, печаль, прочь отсель! Не безобразь красных сел.
Бѣжи себѣ в болота, в подземный ворота!

(I, 62)

Як бачимо, для образного вираження свого настрою Сковорода використовує постійні епітети («весна люба», «зима люта», «красні села»), вживає формули народних замовлянь («печаль прочь отсель!.. бѣжи себѣ в болота, в подземный ворота!»).

Звукова організація цієї поезії, її музичальна інструментовка досягається внутрішнім римуванням кожного рядка, що складається з двох частин, поділених цезурою. Використовуючи мотиви українських веснянок, Сковорода вносить у чотирнадцятискладовий вірш елементи тонізації; тут виразно відчутне чергування наголосів. Ось як, наприклад, звучить цей вірш, укладений в дворядкову строфу:

Бъжи себѣ прочь во ад! Не для тебе рай и сад.
Душа моя процвѣла и радостей навела.

(I, 62)

В теплих народнописенних тонах Сковорода оспівує природу літньої пори, милується її гармонійним спокоєм, неповторними пейзажами. Особливо яскраво все це передано у його знаменитій «Пѣснѣ 13-й»:

Ах, поля, поля зелены,
Поля, цвѣтами распещренны!
Ах долины, яры,
Круглы могилы, бугры!

Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах ваши волоса, вы, кудрявые лѣса!

Жайворонок меж полями,
Соловейко меж садами...

(I, 70)

І образність, і мова, і будова вірша цієї пісні дуже близькі до народної лірики. Природа тут живе, діє разом з людиною, співзвучна її почуттям і настроям. Про важливе значення безпосереднього впливу природи на поета в свій час глибоко і проникливо сказав В. Белінський: «Поезія належить до ряду таких предметів, урозуміння яких має починатися з відчуття, а не з рефлексії: остання має бути наслідком першого при

нормальному розвитку. Симпатії до природи є перший момент духу, що починає розвиватися. Кожна людина починає з того, що безпосередньо вражає її розум формою, звуком; а природа сповнена форм, фарб і звуків. Поет — істота, яка найбільше зазнає на собі безпосереднього впливу природи»¹.

Сковородинські пісні про природу та її красу сповнені почуттям радості, сили життя і надії. У цьому — одна із особливостей лірики поета-філософа, яка впливає із загального оптимістичного змісту його творчості. Але пейзажні картини та образи ніколи в нього не були самоціллю, а художнім вираженням ліричного настрою, засобом пізнання дійсності; вони тісно пов'язані з реальним життям людини, її почуттями і прагненнями. Природа для Сковороди — велика й мудра книга, яка вчить пізнавати радість щасливого життя, стан духу. Поет вважає, що в природі все влаштовано найкраще і наймудріше і людина повинна зріднитися з нею, бути в гармонійній єдності.

Трудову діяльність людей на лоні щедрої природи він протиставляв гонитві за кар'єрою і славою. Тільки серед простих людей

¹ В. Г. Б е л и н с к и й, Полное собрание сочинений, т. VI. М., Изд-во АН СССР, 1955, с. 13.

знайдеш «дух благочестія», «дух премудрості».

Сковорода дбав, щоб поетичне слово звучало мелодійно, викликало музичні асоціації. Тому у силабічний вірш «Ах поля, поля зелені» поет вносить чимало елементів тонізації і пісенної ритміки, в якій він досягає великої майстерності розміщення звукових повторів не тільки в кінці віршових рядків «зелены-распещренны», «яры-бугры», «полями-садами», «денница-птица», а й тим, що у середині третього рядка першої строфи слово «долины» римується з словом четвертого рядка «могилы». Крім того, кожна наступна строфа закінчується рядком, що має внутрішню риму:

«Ах ваши волоса, вы, кудрявые лѣса!»
«Тот, выпрь летя, сверчит, а сей на вѣтвях свистит».

Всі ці засоби підпорядковані законові внутрішнього музичного звучання твору.

Таким чином, уже в цьому вірші, написаному десь у 60-х роках XVIII ст., Сковорода виступає талановитим поетом-пейзажистом, якого з повним правом можна назвати одним із зачинателів пейзажної лірики в українській літературі.

Сковорода прагнув виявити свої почуття не тільки в слові і ритмі, а й мелодії. Му-

зику він вважав одним із важливих засобів пропаганди своїх прогресивних ідей. Тому поет, як відомо, сам написав музику до вірша «Ах поля, поля зелены», що теж сприяло переходу його у репертуар українських кобзарів та лірників. Пісня ця згодом набула великої популярності в народі і зустрічається у багатьох російсько-українських рукописних і друківаних збірниках XVIII ст., зокрема в одному з них (пісеннику 1798 р.) вона надрукована під назвою «Полева песня господина Сковороды»¹. Однак, складаючи музику до своїх творів, Сковорода не записував її, а ті записи, які дійшли до нас, безперечно, є народними варіантами його мелодій.

Слід відзначити, що у змісті деяких пісень Сковороди виразно простежується зв'язок з ідеями французьких просвітителів (зокрема Ж.-Ж. Руссо) і з мотивами багатьох російських поетів. Так, наприклад, А. Кантемір в сатирі «О истинном блаженстве» писав:

Тот в сей жизни лишь блажен, кто малым доволен.
В тишинѣ знает прожить, от суетных волн мыслей².

¹ М. Сперанский. Малорусская песня в старинных русских печатных песенниках, 1903, с. 11. (Окремий відбиток).

² А. Д. Кантемир. Сочинения, письма и избранные переводы. СПб., 1867, с. 138.

До цього ж закликає і Херасков, утомлений світським життям; він мріє про «тихие потоки», «рощи, долины», які йому «приятней лирна гласа».

Шукаючи душевної рівноваги в блаженній простоті сільського життя, задовольняючись тим, що є, Сковорода часто звертався до античних поетів, зокрема до буколічної поезії Віргілія, а особливо Горация, яким захоплювались і російські поети. Твори римських поетів були близькі Сковороді багатьма рисами свого світовідчуття, «хліборобських і сільських справ»¹, і він охоче наслідував їх, послідовно проводячи свої демократичні погляди на хліборобську працю і село. Так, «Пѣснь 24-я», як свідчить сам Сковорода, була «претолкована малоросійским діалектом» із «римского пророка Горатія», містить «благое наставленіє к спокойной жизни». Але кінцівку поезії, де висловлюється ставлення до «злой черни», поет переробляє на свій лад, виявляючи свої симпатії до трудового народу: «А мой жребій с голяками». Тільки в захисті народних інтересів він бачив сенс свого життя. Звідси — характерне для лірики Сковороди гуманістичне начало,

¹ Митрофан Довгалевський. Поетика. («Сад поетичний»).— Пам'ятки естетичної думки. К., «Мистецтво», 1973, с. 193.

пристрасне бажання, щоб людина піднялася, стала вільною, щасливою, доброю, завжди перебувала в гармонійній єдності з життєдайною природою.

Такі ж мотиви захоплення цілющою красою природи, пошуку душевного спокою, презирство до жалюгідної суєти і щоденних клопотів звучать і в інших пейзажних віршах «Саду». Яскравим свідченням цього є «Пѣснь 18-я», в якій Сковорода найближче підійшов до народнопісенної творчості. Ось її перша строфа:

Ой ты, птычко жолтобоко,
Не клади гнѣзда високо!
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.
От ястреб над головою
Висит, хочет ухватить,
Вашею живет он кровью
От, от! Когти он острит.

(I, 76)

Звичайно це місце трактується деякими дослідниками творчості Сковороди як алегорична картина сучасного йому ладу, де поміщики виведені в образі хижих яструбів, а пташка символізує кріпака¹. Проте цілком

¹ М. Редько. Світогляд Г. С. Сковороди. Вид-во Львівського університету, 1967, с. 163.

погодитись з цим не можна: адже поет для втілення ідеї скромного життя, «задоволення малим» запозичує з народної творчості прийом психологічного паралелізму, що значно посилює ліризм твору. Друга строфа вірша відзначається виключною пісенністю:

Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтры повѣвають,
Руки явору ламают.
А вербочки шумят низко,
Волокут мене до сна.
Тут течет поточок близко,
Видно воду аж до дна.

(I, 76)

Вірш Сковороди починається рядком, взятим із відомої народної пісні «Стоїть явір над водою». Розвиваючи мотив цієї пісні по-своєму, автор створив оригінальний твір пейзажної лірики. В ньому виразно помітне використання народнопісенної образності. З цього приводу цікаві міркування О. О. Потебні¹. Досліджуючи джерела цієї пісні, вчений дійшов висновку, що тут об'єднано два вірші, в основі яких лежать дещо перифразовані народнопоетичні образи. В пер-

¹ Див.: А. А. Потебня. Объяснения малорусских и средных народных песнь. Варшава, 1883, с. 238.

шому поет змінив образ «верба над водою» на «явір над горою», а в другому вірші (строфі) він використав народну пісню «Ой ремезе, ремезоньку», де образ «не вий гнізда на ледоньку» змінив на «не клади гнѣзда високо».

Крім того, у наведеній строфі постійні епітети, паралель між явором, якого гне вітер, і людиною, яку гне недоля, нарешті вирази «буйны вѣтры повѣвають, а вербочки шумят низко»,— все це народні образно-поетичні стереотипи, які свідчать про відхід поета від книжної лексики. Але Сковорода далекий від звичайної стилізації. Використовуючи фольклорні образи і мотиви, він підпорядковує їх власному задуму, своїй філософсько-дидактичній ідеї, вираженій в епіграфі до пісні 18-ї: «Господь гордым противится, смиренным же дает благодать» (I, 76).

У цій, як і в попередній пісні, Сковорода широко використовує народну лексику та фразеологію, рішуче відходить від книжної мови. Сприйняття навколишньої природи подається в таких реаліях: «зеленая травка», «молоденькая муравка», «ястреб над головою», «вербочки», прозорий «поточек», в якому «видно воду аж до дна». Взагалі «Пѣснь 18-я» сприймається майже як народна пісня.

В основу її покладено схему щедрівки, що має восьмискладовий рядок із цезурою після четвертого складу (4+4). В ній також виразно відчутне чергування наголосів, що створює майже правильний чотиристопний хорей. Все це дає підставу твердити про зародження у таких творах елементів нової художньої системи, яка відбиває нове світо-відчуття і принципово відрізняється від тієї, на якій ґрунтувалася стара книжна поезія, що протягом багатьох віків була панівною в давньому українському письменстві.

Пісня «Ой ты, птичко жолтобоко» ще за життя автора була дуже поширена не тільки на Україні, але і в Росії¹. Пізніше її переспівав російський письменник В. Капніст у вірші «Чижик».

Темі природа і людина Сковорода присвячує і окремі поезії, які не увійшли до збірки «Сад божественных пѣсней». В них пейзажні замальовки, філософські медитації, авторський настрій подаються поетом у такому ж плані, як і в його основній поетичній збірці. Такою є насамперед поезія «O delicati blanda etc» («О ніжна, мила...»), переспів вірша

¹ Див.: Самый новейший, отборнейший Московской и Санкт-Петербургской песельник, собранный из лучших и ныне употребительнейших песен. Москва, 2 изд., 1803.

французького поета-гуманіста Марка Антуана Мурре (1526—1588).

О селянській, милій, любій мой покою.
Всяких печалей лишенній!
О источников шум журчащих водою,
О лѣс темній прохладенній,
О шумящы кудры волосов древесных,
О на луках зелень красна,
О самота мати ради дум небесных...—
(I, 96)

у захопленні вигукує поет, милуючись спокоем сільського затишку, що викликає у нього радісний, оздоровлюючий настрій. Але пейзажні картини важливі не самі по собі, а насамперед тими думками, які вони викликають у ліричного героя. Герой хотів би розчинитись у природі, звільнитись від «всяких печалей», «напастей, бѣд», зміцнитись духовно.

Когда жизнь проводитъ есть тебѣ откуда
Тихо, сладко и свободно,
То скажи, тебе бѣс кій женет отсюду
Взять оковы самохотно?

(I, 97)

Окремі пейзажні малюнки зустрічаються також у віршах Сковороди, вкраплених у його філософські твори або листи для пояснення чи пожвавлення викладу. У трактаті

«Брань архистратига Михаила со Сатаною...» автор наводить вірш, у якому змальовується прихід весни:

Зима преїде, солнце ясно
Мыру откры лице красно.

(II, 83)

Твір цей за своїм розміром і будовою наближається до української народної веснянки. Цікаво, що сам Сковорода дав таку примітку до цієї пісні: «Сія пѣснь есть из древних малороссійских и есть милая икона, образующая весну...» (I, 83).

Чимало пейзажних малюнків знаходимо в листах Сковороди до М. Ковалинського. В одному з них читаємо: «Посилаю Вам новую мою пѣсню. А вот она: „Бездна бездну призывает“».

Нелзя бездны окиана
Горстю персты забросат,
Нелзя огненнаго стана
Скудной капль прохладжат.

(II, 352)

Пісня ця справляє враження оригінального твору, в якому Сковорода розкриває ті дидактичні проблеми, які були предметом його розмов із своїм вихованцем. Тут деталь пейзажу стає багатозначним символом для пізнання світу, допомагає художньо виявити ідеал поета-мислителя.

У багатьох листах Сковороди муза едналася з роздумами філософа. Свою розповідь він нерідко ілюструє фрагментами з поетичних творів. А іноді пише листи у віршовій формі. Прикладом останнього може бути лист, в якому говориться про настання весни. Користуючись переважно прийомом психологічного паралелізму, Сковорода підсилює філософсько-дидактичне спрямування листа:

От вона, молодість року! Природи лице оновилося;
Радо підняв хлібороб звичної праці тягар.
Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській,
Саду пильнує свого, ниви свої засіва.
Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього,
Хто залюбки обробив ниву душевну свою.

(II, 287)

Не буде перебільшенням сказати, що ніхто з попередників і сучасників Сковороди не приділяв стільки уваги описам природи. Тема рідної природи стала важливим «проломом», через який у поезію Сковороди хлинула, всупереч тогочасній шкільній поетиці, животворна стихія народного життя, народної образності, народнопісенної інтонаційності, римування тощо.

Ліриці Сковороди притаманні і деякі релігійні мотиви як данина книжній поезії, що розвивалась головним чином на ґрунті шкіль-

ної поетики, під сильним впливом схоластичних канонів і приписів, осторонь від народнорозмовної стихії, від життєдайних фольклорних джерел. Але типових духовно-церковних віршів про Христа і християнських святих у Сковороди мало. До них, зокрема, належать 7-а і 8-а пісні «Саду», пройняті виразними релігійними почуттями, інтонація їх піднесена й суворая.

Загальнолюдський філософський зміст має «Пѣснь рождеству Христову о нищетоу его», вміщена у притчі «Убогий Жайворонок». Твір цей близький до звичайних різдвяних віршів, але відрізняється від них своєю драматизованою формою викладу. Тут виступає два хори школярів, які, дотримуючись біблійної легенди, розповідають про основні події різдвя. Розповідь ведеться у формі запитань і відповідей. Закінчується цей віршовий діалог загальним гімном бідності, яка так імпонувала мудрій розсудливості поета-філософа. «Лики поют совокупно»:

О нището! Блаженна, святая!
Отверзи нам дверь твоего рая.

(II, 132)

Звичайно, Сковорода далекий від того, щоб прославляти убогість, «нищету», проповідувати її. Але він бачив, що з багатством завжди пов'язане зло і несправедливість.

Тому, засуджуючи жадобу до наживи, людську захланність, поет підносить чесність і скромність. Цей мотив особливо виразно звучить в згаданій уже 12-й пісні:

Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды,
Нищета мнѣ есть пріятель — давно мы с нею сваты.
(I, 70)

Очевидно, того ж таки 1762 р. Сковорода написав на цю тему оду «Похвала бідності», вміщену в листі до М. Ковалинського. Тут поет, говорячи про бідність, підносить багатство людської душі, ставить його над усе:

О блаженна й свята — уділ мій бідносте,
Справжня мати серцям, рідна і лагідна!
Всім, хто в морі зазнав горя і пагуби,
Супокійная гаване!

(II, 236)

Сковорода вихваляє такі супутники правдивої бідності, як «нестурбований мир», «спокій непорушний і здоров'я міцне», «серце незламнеє», «зрівноважений дух», «мудра розсудливість», «веселість ясна, що з верховин своїх на глупоту людську дивиться з осміхом». При бідності немилі «п'янство й зажерливість», «розкіш неправедна», ні щоденні гризоти, «ні шум слави порожньої». Це життєве моральне кредо самого автора, який підкреслював свою близькість до знедолених людей, до трудівників.

Підносячи високі моральні якості і позитивні риси характеру простої людини, Сковорода різко засуджує тих, що гоняться за багатством, лицемірять, обманюють тощо. Характерною щодо цього є пісенька, яку співає багач у філософському творі «Брань архистратига Михаила со Сатаной...»:

Пусть я во свѣтъ скверн — только бы был богат.
Днесь не в моду совѣсть, но злато идет в лад.
Как нажил, не спросят, только б жирный был грош.
Сколь богат, столь вѣм брат и честен и пригож.

(II, 70)

Сковорода був великим оптимістом. Але в його поезіях відбиті не тільки оптимістичні настрої. Недосконалість навколишнього світу, жорстока суспільна дійність, кріпосницьке лихоліття породжувало і тужливі мотиви деяких його віршів. Горе, яке бачив Сковорода в тогочасному житті, було причиною глибоких переживань поета, і з-під його пера з'являються поезії, сповнені душевної гіркоти і невдоволення. Так, у «Пѣснѣ 29-й» «Саду» поет пише:

Чолнок мой бури вихр шатает,
Се в бездну, се выспрь вергает!
Ах, нѣсть мнѣ днесь мира
И нѣсть мнѣ навклира,
Се мя море пожирает!

(I, 88)

Тож не дивно, що за таких обставин з'явилося почуття глибокої туги, гострий душевний біль:

Обьяли вкруг мя раны смертоносны;
Адовы бѣды обойшли несносны;
Найде страх и тма. Ах, година люта!
Злая минута!
Бодет утробу терн болѣзни твердый;
Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти.
Ах, кто мя от сего часа избавит!
Кто мя исправит?

(I, 65)

У цих глибоко ліричних віршах постає образ самого поета, який, болісно шукаючи істину, правду, потрапляв у «бурі» й «завірюхи», зазнавав сумнівів і відчаю. Мотиви глибокої туги і скорботи, якими пройняті ці поезії, є, звичайно, вираженням душевної драми, яку переживав сам Сковорода, ставши на шлях служіння народу. «Землю, чорну землю особливо любив Сковорода! — писав Павло Тичина. — І на цій землі діяльність його була як справжній подвиг, а життя ж його було самою тільки мукою, мукою безнастанною»¹.

Проте для світогляду Сковороди песимізм був чужим, його ідейні шукання, його розу-

¹ П. Г. Тичина. Твори в шести томах, т. 5. К., Держлітвидав України, 1962, с. 144.

міння суспільного життя не мають нічого спільного з песимістичним поглядом на майбутнє народу. В «П'єснѣ 30-й» «Саду», що є ніби підсумковою, він писав:

Кто грусть во утробѣ носит всегда,
Тот лежит во гробѣ, не жил никогда.
Ах, утѣха и радость! О сердечная сладость!
Прямая ты жизнь.

(I, 89)

Перу Сковороди належить кілька віршових «фабул», які вперше опублікував Д. Багалій. За жанром — це сатирично-гумористичні віршовані оповідання-байки, що мають філософсько-дидактичне спрямування. Більшість із них написані на античні сюжети. Вірш «Fabula de Tantalos» цікавий оригінальною розробкою мотиву Дамоклового меча. В основі твору лежить давній міф про Тантала, який, будучи запрошений на бенкет богів, побажав «тут кушати во вѣчніи роды», за що був покараний Зевсом: «Сверху сквозь хоромы низпущен висит камень преогромній над саменкою его головою, не дает ему сидѣти в покою». Цей міф у вірші Сковороди «перелицьовується» у дусі бурлескної трагедії:

Стал Тантал в небѣ пировать оттолѣ.
А чего ж то нѣт при небесном столѣ?

Тут вина разны, тут нектар солодкій,
Услаждающій божественны глоткы,
Тут амвросія, вишних богов снѣды,
Против ней — пустош панскіи обѣды...
Бахусов пѣстун сам пляшет пресмѣшно,
Всякій род шутов шутят преутѣшно.

(I, 92)

Тут чимало іронії, жарту, різних побутових подробиць, живих деталей. Про серйозні релігійні речі поет говорить буденно, просто, тобто зводить їх до рівня звичайних, надаючи їм травестійно-пародійного забарвлення. Показуючи мешканців Олімпу в побутовому плані, Сковорода висміює сучасних йому вельмож, що влаштовували розкішні бенкети, на яких виступали блазні та інші прислужники великосвітських дворів, де «всѣ чувства тѣлесны услаждали там сладосты чудесны».

Сковорода уміє передати внутрішній світ героя, створити відповідний настрій у читача. У вірші добре показано психологію переляканого Тантала, який «все вздыхает», все лице «морщит, страх трет его члены», «трясевицею будто пораженній», бо над ним завжди висів камінь, який от-от мав упасти йому на голову.

В іншій фабулі розповідається про старця пустельника Філарета і юнака Філідона. Для Сковороди найважливішими є істина,

розумне життя й моральні чесноти, які виявляються в добрих вчинках людей. А добрі вчинки — в мудрості, бо й сама мудрість є джерелом всіх добродійностей. Ось чому Філідон, прагнучи дізнатися, «кїй путь жизны свят и твердїй», звертається до Філарета, і той подає йому ряд настанов житейської мудрості:

Опасно, сину, с свѣтом обиходся,
З свѣтом, пока жизнь, надобно боротся.
Старайся с чужих случаев меж людом,
А не с своих бѣд познать добро с худом...
Не братайсь с тѣм, кто к добру не способнїй,
С преподобным бо будеш преподобнїй;
Паче ж дѣлай не то, что вѣтрогоны,
Но то, что велят разума законы.

(1, 93)

Але з цих порад не скористався юнак, пустившись у мандри. Через дванадцять років «блудний син» Філідон, якого вкрай замучила «свѣтовая буря», повертається додому і знову приходять до Філарета просити допомоги.

Засуджуючи легковажність і розпусну поведінку Філідона, який кинув рідний край і никав по світах, поет утверджував народні морально-етичні погляди, розвивав патріотичні почуття, вимагав виховання чесної

людської натури. Фабула спрямована проти ненависного світу зла й лукавства.

Гумористичний характер має фабула «Как толко сонце к вечеру запало...» Це, по суті, байка, в основі якої лежить езопівський сюжет про грецького мудреця Фалеса, що, здивившись на зорі, не побачив перед собою ями, впав і «одбил себѣ ухо». Отже, треба бути обачним у своїх вчинках. Такий повчальний висновок вірша, вкладений в уста баби:

«Не впал бы ты в ров, безтолковый дѣду,
Чему моего не держишься слѣду?
Как ты, не видя перед носом рова,
Можеш знать звѣзды, главо безтолкова?»

(I, 91)

Твір гарно скомпонований, дія в ньому динамічна, добре продумані комічні ситуації. Образи невдахи-мудреця і баби, які виступають тут, до певної міри нагадують деяких фольклорних прототипів, зокрема пісенних.

У поетичному доробку Г. Сковороди є чимало епіграм. Жанр цей був традиційним в українській поезії. До нього зверталися майже всі письменники XVII — початку XVIII ст. Він широко розроблявся у шкільних поетиках. Ф. Прокопович, наприклад,

у своєму курсі поезики називає епіграмою «короткий вірш, що вказує на який-небудь предмет, особу, на окремий вчинок чи на багато діянь або просто, або з приєднанням дотепного висновку...»¹. Отже, цей жанр тоді розуміли по-іншому, ніж у ХІХ ст. і пізніше. Епіграма у давній літературі не вважалася різновидністю сатиричного вірша чи байки, для неї елемент викриття, висміювання не був обов'язковим. Так загалом розумів епіграму і Сковорода.

Епіграми Сковороди присвячені різноманітним питанням і мають філософсько-дидактичне спрямування. Для більшості з них характерна розмовна інтонація, простота лексики і синтаксису, дотепність, легкість і грайливість опису об'єкта. Ось, наприклад, епіграма «Музам колись дев'ятьом...», що являє собою маленький етюд, сповнений філософських сентенцій:

Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера;
З нею — її Купідон; слово зухвале — в устах:
«Музи, шануйте мене, я найперша з усіх олімпійців,
Всі перед берлом моїм хиляться люди й боги»,—
Мовила. Музи на те: «А над нами, богине, не владна.
Наша святиня не ти, наша любов — Гелікон».

(II, 269)

¹ Феофан Прокопович. Сочинения. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1961, с. 443.

Цікава архітектоніка епіграм Сковороди. У них вживається переважно 10—14-складовий вірш з суміжним римуванням. Суміжні рядки часто мають внутрішні рими перед цезурою. Поет використовує у своїх епіграмах подібність понять, їх паралелізм, несхожість, часто будує ці твори на антитезах, з виразною філософською настановою: підносити гуманістичну ідею високої мудрості людини.

Наприклад:

Скажи мнѣ кратко мужа мудра дѣло! —
Умѣй свѣт в умѣ и здравіе тѣла.

(I, 99)

Певний інтерес становлять і ті епіграми Сковороди, в яких відбито його етичні погляди, ставляться моральні проблеми. Вони сповнені філософських роздумів, у них втілені прагнення і почуття передової людини свого часу.

Поетична творчість Г. Сковороди, як на свій час, становила помітне досягнення української книжної поезії. Вона була новим словом в українському письменстві своїм ідейно-тематичним змістом, настроями, способами художнього вираження, формою. Це був голос видатної людської особистості, живий голос душі, яка свої роздуми

і почуття виливала в поетичній формі. У поезії Сковороди відкрився цілий світ, доти майже невідомий,— світ душевних бур і пристрастей, внутрішньої боротьби, напружених моральних, інтелектуальних і соціальних пошуків, громадянського пафосу і глибокої думки.

Збірка віршів Сковороди «Сад божественных пѣсней» пройнята ліричним піднесенням, філософськими роздумами і настроями. Її автор був поетом широкого кругозору, він шукав собі співзвучності у світовій літературі і знаходив її передусім в античному письменстві: в писаннях грецького матеріаліста й атеїста Епікура, у поезіях Горація, Віргілія та Овідія. Поет-мислитель у своїй творчості спирався на досвід своїх попередників. Але при цьому не слід забувати, що «церковна і панегірична поезія у пишному стилі барокко XVII ст. поволі затухала, ставала анахронізмом. Г. Сковорода відмовився від бароккового словоплетива і не став культивувати гімни та оди в дусі книжної поезії. Поет уподобав головним чином філософську лірику, вдаючись часто до ліричних медитацій на гораціанську тематику»¹.

¹ П. Яременко. Лірика роздумів і настроїв.— «Жовтень», 1973, № 2, с. 122.

Велика заслуга Сковороди полягає не тільки в тому, що він очолив переломний процес переходу від давньої до нової української літератури, але підніс і розвинув засоби поетичної майстерності, спираючись на передові віяння свого часу, на специфічні закономірності народної мови. Він виступив проти старих схоластичних шаблонів, вніс чимало нового у старовинну версифікацію, розвиваючи силабічний вірш в напрямі його тонізації. Під його пером значно збагачується українська мова, виявляючи свої великі можливості у відтворенні складних філософських понять, глибоких думок і почуттів.

Характерним для поетичної творчості Сковороди є виразна орієнтація на народність, на широке використання фольклорних мотивів та образності. «Фольклоризм Сковороди можна вважати однією з характерних рис його творчості. Народне образне слово користувалося у нього високим авторитетом насамперед у доказовій функції, як підтвердження його власних думок і поглядів»¹.

Художня довершеність віршів поета-філософа значною мірою завдячує творчому ви-

¹ О. В. Мишанич. Григорій Сковорода і усна народна творчість, с. 150.

користанню досягнень попередників Сквороди, а також є наслідком його власних пошуків художньої виразності. Скворода «прагнув звільнити тодішню українську поезію від схоластичних штампів, піднести її на вищий ідейно-художній рівень. Він шукав для відтворення своїх ідей, переживань і почуттів нову форму, новий поетичний словник, нові ритми, нові рими»¹.

Висока художність багатьох віршів-пісень Сквороди виявляється в органічній єдності змісту й форми, в емоційно-образній інтерпретації філософських роздумів і настроїв. Характерною особливістю поетичного стилю Сквороди є багатство тропів, які надають його віршам великої експресивності, збуджують у читача волелюбні пориви, прагнення до істини, душевної краси, віру в свої сили, ширший погляд на життя:

Ах, простри бодро вѣтрила,
И ума твоего крила,
Пловущи по бурному морю,
Возведи зѣницы вгору,
Да путь потечет прав.

(I, 73)

Метафора у Сквороди це не тільки засіб оживити предмет, явище, але й важливий

¹ П. М. Попов. Григорій Скворода. К., «Дніпро», 1969, с. 69.

чинник для відтворення душевних порухів. У наведеній строфі метафора «ума твоего крила» особлива, сковородинська. Можна навести чимало прикладів, коли поет створює чудові метафоричні образи, в яких пропагуються ідеї свободи, сродної праці, радості світосприйняття. Ось деякі зразки: «От всего будь вольнѣй, что к землѣ ум пригвождает...»; «с диспут студенту трещит голова»; «Нехай у тѣх мозок рвется, кто высоко вгору дмется»; «Распрости вдаль взор твой и разумны лучи» та інші.

Знаходимо у Сковороди і цілий ряд епітетів, як правило, точних, змістовних, оригінальних, з виразно емоційним забарвленням: «огонь неугасный», «горный град», «быстропарный орел», «воля свята, неволя горька», «тайна страна и преславна», «люта мука, тоска проклята», «раны смертоносны», «безпечальный, препростый путь», «милый покой», «дрожливый трѣль», «кудрявые лѣса», «поля зелены», «потоки чисты», «берега трависты», «города премноголюдны», «пучина жруща», «скоропослушны кони», «свѣт веселый» та ін.

Сковорода раз у раз звертається до біблійних образів і церковнослов'янізмів, які насамперед свідчать про його зв'язок із старокнижною мовою. «В сей силѣ», «из сего

зерна», «из сего...», «в конце сей», «из сего сѣмени...». Далі — епіграфи з біблії, що послужили ніби поштовхом до написання того чи іншого вірша або мали відігравати роль прикладів у розкритті авторського задуму, ідеї. Загалом для значної частини віршів-пісень «Саду» характерна насиченість біблійними образами і мотивами (випробування Іова, воскресіння Лазаря, шлях на Голгофу).

У віршах Сковороди багато простонародних висловів, фразеологізмів, негативних образів, взятих безпосередньо з усного народного побутування; вони знижують високий стиль його творів: «О, когда б же мнѣ в дурнѣ не пошиться», «година люта!», «тоска проклята... грызе..., как моль платья, как ржа сталь», «злая минута», «Не боится совѣсть чиста ниже Перуна огниста...».

А ось початок 5-ї пісні:

Тайна странна и преславна!
Се — вертеп вмѣсто небес!

Або:

Адаме! Адаме! Гдѣ еси?
Куда тебе чорт занес?..

(II, 405)

Поважний стиль тут поєднується у Сковороди з грубою простонародною мовою, що йде від бурлескних традицій або народного гумору і сатири.

Характеризуючи поетичну мову Сковороди, слід відзначити високий ораторський стиль його віршів, інтонаційність та експресивність, що досягається діалогізацією, стилістичними фігурами, вигуками «ой», «ах», «о»; прийомами інверсій, градацій, анафор. Ось деякі зразки:

«Ой ти, птичко жолтобоко».

«Ах ты, скука, ах ты, мука, люта мука!»

О щастіє, наш ясний свѣт,
О щастіє, наш красный цвѣт!

(I, 78)

Однією з найбільш вживаних Сковородою стилістичних фігур є фігура анафори, яка нерідко виступає організуючим началом вірша:

Кто сердцем чист и душею,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.

(I, 77)

Майстерно використано анафору в «Пѣснѣ 23-й», де поет радить мудро проводити час, не марнувати «дрожайше жизни время». Анафорою починається «Пѣснѣ 16-я» («Прошли облака. Радостно дуга сіяет»). Уміле користування анафорами, як і вживання інших стилістичних прийомів, збуджує думку

та емоції читача, з яким поет веде задушевну розмову. А особливість лірики, як відомо, й полягає у зверненні до однієї особи, а водночас — і до тисячі інших, у пошуках контактів між автором і читачами. Ось чому кожний рядок сквородинського вірша завжди місткий і відзначається особливою вагомістю.

Важливу роль у поезії Сквороди відіграють антитези. Вони зосереджують увагу на протиставленні антагоністичних понять і допомагають досягти широких лірико-філософських узагальнень. Багата на антитези сатирична пісня «Всякому городу нрав и права», де говориться про соціальні порядки другої половини XVIII ст. Прийом антитези зустрічається і в інших поезіях Сквороди («О дрожайше жизни время», «О покою наш небесный», «Глава всяка свой имѣет смысл», «Возлети на небеса, хоть в версальские льѣса»).

Шукаючи найбільш точних, образних форм вислову, які б розкривали провідну думку вірша, посилювали його ритмічне звучання, Скворода іноді вдається до корекції, наприклад:

О прелестный мір! Ты мнѣ — окіан, пучина.
Ты — мрак, облак, вихр, тоска, кручина.

(I, 75) ...

Треба сказати, що Сковорода, як видатний майстер стилістичних фігур, ніколи не зловживав цими прийомами, не викликав ними враження нарочитості. Поет використовував їх здебільшого як один із засобів для вираження ідейного пафосу вірша, для підкреслення того чи іншого мотиву або відтінку почуттів.

До синтаксичних фігур, характерних для стилю Сковороди, належить інверсія. Зміст означень, наприклад, поет підкреслює тим, що переносить їх на друге місце, ставить після означуваного слова: «мір безсовѣтнѣй», «воздух раствореннѣй», «города многолюдны», «глагол живой», «пучина жруща», «веселіе сердечное», «смерть страшна», «свѣт ясный», «путь опасен», «ворота красны» и т. д.

Поет нерідко звертається також до синтаксичних повторень, які допомагають яскравіше розкрити зміст вірша. Іноді повторами стають різні форми одного і того ж слова:

Осѣнь нам проходит, а весна прошла,
Мать козленка родит, как весна пришла.

(I, 89)

У багатьох віршах Сковороди привертає увагу добір емоційно-оцінювальних слів, вживання займенників, наказовий і заклич-

ний спосіб вислову. Як і в народній поезії, у його піснях вони виступають поряд: тут і своєрідна будова речення, і потрібна інтонація, і звертання, і вживання займенників.

Найширше Сковорода вживає займенники в емоційно-закличних реченнях, які сприяють гострішій постановці животрепетних питань тогочасного життя. В цьому відношенні значний інтерес становить не тільки пісня «Всякому городу нрав и права», але і ряд інших віршів: «Тот овец любит, а тот козлов» (пісня 9), «Душа моя есть верба, а ты еси ей вода» (пісня 3), «Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣкъ будь, а я твой» (пісня 12), «Ты дух на пастыря изліи твой» (пісня 26), «Он же на дѣло сам укрѣпит» (пісня 27).

Майстерно використовує він і звертання з означеннями «милий», «родной», «святой», «небесный», «милосердный», «сердечный», «спокойный», «ясный», «красный» тощо. Все це зближує автора і читача, змушує останнього сприйняти думки поета, як свої власні.

Серед інших стилістичних фігур, якими користується Сковорода, слід назвати градацію. Характерна щодо цього «25-я пѣснь отходная», де градація почуття з кожним наступним словом і рядком наростає, набуваючи щирого і безпосереднього звучання:

Бдеш, хочеш нас оставить?
Бдъ же весел, цѣлый, здравый,
Будь тебѣ вѣтры погодны.
Тихи, жарки, ни холодны.

(I, 83)

Є підстави гадати, що Сковорода читав праці Тредіаковського «Новый и краткий способ к сложению российских стихов» та М. В. Ломоносова «Письмо о правилах российского стихотворства», де утверджувались принципи силабо-тонічної системи. Крім того, слід мати на увазі, що познайомитися з новою поетикою Сковорода міг ще в Київській академії; тут у лекціях з піітики, що читалися викладачами, зокрема Г. Сломинським і Г. Кониським, виразно відчувається пристосування силабічного вірша до тонічної системи. Цікавим зразком такого твору є панегірик М. Козачинського, котрий вітав у 1744 р. приїзд цариці Єлизавети до Києва. Завдяки внутрішнім римах, у ньому виразно помітні елементи тонізації, зокрема, перша його частина досить близька до хорєя. Відомі й інші спроби силабо-тонічного вірша. Так, викладач піітики академії Ігнатій Максимович, ідучи за Ломоносовим, написав ямбами «Оду на первый день мая 1761 года».

Слід зауважити, що чотиристопний ямб, укладений у десятирядкову строфу, був

досить поширений у російській літературі XVIII ст. (Г. Державін, В. Капніст та ін.). Як відомо, Сковорода був тісно зв'язаний з російською літературою і відчував її благотворний вплив. Але будучи талановитим поетом, він ішов своїм шляхом і спромігся не тільки підсумувати досягнення віршової техніки свого часу, а й закласти підвалини нової силабо-тонічної системи. Особливо це помітно у ліричних поезіях «Саду божественных пѣсней», дуже різноманітних за своєю ритмічною будовою і поетичною інтонацією.

Хоч Сковорода був вихований на традиціях книжної української поезії і послуговувався старою силабічною системою, проте у його віршах відчувається виразне тяжіння до тонізації, що йде від народної пісні. Так, наприклад, «Пѣснь 18-я» написана майже правильним чотиристопним хореєм, укладеним у восьмирядкову строфу з характерним вживанням жіночих та чоловічих рим. У пісні «Всякому городу нрав и права» вжито чотиристопний дактиль і весь твір побудований на чоловічих римах.

Говорячи про новаторство Сковороди, слід підкреслити, що він один із перших в українській поезії звернувся до чоловічої рими (грунта — скота, цар — пожар, волоса — лѣса, вѣк — человѣк, куском — таком, го-

рою — головою і т. д.), що було серйозним відступом від силабізму і збагачувало тогочасний український вірш, надавало йому більшої гнучкості, динамічності.

Багато віршів Сквороди за своїм ритмом наближаються до народних пісень. Це виявляється, зокрема, у внутрішньому римуванні кожного рядка. Наприклад:

Ах ты, печаль, прочь отсель! Не безобразь красных сел.
Бъжи себѣ в болота, в подземныи ворота.

(I, 62)

У народнопісенному ключі написані пейзажні вірші. Змальовуючи красу природи в зорових і музично-слухових образах, Скворода для більшого ритмічного звучання посилює окремі наголоси (по два в кожному рядку) — прийом цілком народнопісенний:

Ах поля, поля зелѣны,
Поля цвѣтами распещрѣнны!
Ах долины, яры,
Круглы могилы, бугры!

(I, 70)

Значної досконалості і новаторства досяг Скворода і в римуванні. Його рими далеко відходять від попередньої традиції української поезії з її одноманітністю звукових повторів. Вибираючи слова для римування, Скворода дає раз у раз цілком різні зву-

кові закінчення, хоча співзвучність між ними лишається все ж відчутною: «сонце — овцы», «минут — лютій», «назад — взять», «пора — зоря», «головою — кровью», «избранне — Богдане», «свободна — самохотно» та ін. Часто, застосовуючи такі неточні, приблизні рими, що нерідко переходять у звичайні асонанси й алітерації, Сковорода цим ніби зменшує співзвучність поетичних рядків. Але тут він, руйнуючи омертвілі канони традиційної поезики, вводить багато внутрішніх рим, що значно посилюють мелодійну організацію строфи, зумовлюють музикальний колорит вірша. Свіжо і оригінально звучить внутрішня рима у нерівноскладових рядках перед цезурою:

Пройшли облака. Радостна дуга сіяет.
Пройшла вся тоска. Свѣт наш блистаєт.

(I, 75)

Або:

Боится народ сойти гнить во гроб,
Чтоб не был послѣ участный,
Гдѣ горит огонь неугасный...

(I, 60)

Сковорода вніс чимало нового і цінного в архітекtonіку вірша, невіддільну від ритміки, від римування. Його вірші відзначаються багатством і різноманітністю строфіч-

них форм. Крім поширених у ті часи дворядкових і чотирирядкових строф, у Сковороди знаходимо багато творів іншої віршової структури. Він дав нам цілий ряд нових строфічних будов, дуже цікавих і щодо кількості складів у рядках, і щодо кількості рядків у строфі.

Ось зразок трирядкової строфи, де поет використовує восьмискладову будову рядка (як у веснянках) з парним римуванням і з розбивкою 14-складника на римовані частини:

Только солнце выникает,
Пастух овцы выганяет.
И на свою свирѣль выдает дрожливый трѣль.
(1, 72)

«Пѣснь 16-я» «Саду» написана чотирирядковою строфою, яка відзначається оригінальною формою. Рядки в строфі нерівноскладові. Перший і четвертий рядки мають по 13 складів, другий — 10, третій — 14. Загальна схема римування: аабб. Поряд з кінцевими жіночими введено і внутрішні рими.

Зустрічаються у «Саді» і п'ятирядкові строфи з парним римуванням, але найбільш улюблена Сковородою архітектоніка — ше-

сти-восьмирядкова строфа. Шестирядковою строфою написані пісні 10-а («Всякому городу...»), 19-а («Ах ты, тоска проклята...»), 26-а («Поспѣшай, гостю, поспѣшай»). Цією строфою Сковорода володів досконало. «За різноманітністю строфічної будови віршів, музичної їх організації,— слушно зазначає І. Пільгук,— ніхто з українських поетів не перевершив Сковороду аж до Шевченкового «Кобзаря»¹.

Оригінальні у віршах Сковороди рефрени і приспиви, що стоять після кожної строфи. В них найчастіше виражається основна думка. Так, в «Пѣснѣ 12-й» після кожної строфи повторюються рядки:

О дубрава! О зелена! О мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна, в тебѣ покой, тишина!

У пісні «Всякому городу нрав и права» Сковорода за допомогою рефрену посилює провідну ідею твору, підносить примат розуму, контрастно протиставляючи його тогочасному соціальному і побутовому злу:

А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
Как бы умерти мнѣ не без ума.

¹ І. І. Пільгук. У пошуках художньої правди. К., «Дніпро», 1969, с. 16.

Сковорода невтомно працював над поетикою і ритмікою своїх віршів, прагнучи, щоб вони легко сприймалися і поширювались у масах. Спираючись на багаті джерела народної творчості, Сковорода виробив свій оригінальний поетичний стиль; він не тільки прокладав шляхи для розвитку нової української літератури, а й сам став її піонером.

ЙОГО ЗБРОЯ

Важливе місце в літературній творчості Сковороди посідають байки і притчі. Письменник ставився до них дуже серйозно, бо вони давали йому можливість узагальнювати свої спостереження над життям, висловлювати в найбільш дохідливій формі свої погляди, виносити вирок негативним явищам тогочасної дійсності. Тим-то не випадково байки і притчі нерідко органічно впліталися у його філософські твори. Та й сам він загалом розглядав їх як специфічний жанр філософської літератури. Тому цикл його байок являє собою, з одного боку, цікаве літературне явище, а з другого — філософське.

Створивши славнозвісну збірку «Басни Харьковскія», Сковорода заклав міцні підвалини для розвитку української класичної байки як самостійного жанру.

«Басни Харьковскія» живуть і живлять народну мудрість ось уже близько двох століть і житимуть далі, поки існуватиме цей вид творчості. «Байка як сатира,— писав Белінський,— була і завжди буде прекрасним родом поезії, поки будуть з'являтися на

цьому поприщі люди з талантом і розумом»¹.

До Сковороди літературна байка пройшла вже великий шлях свого розвитку і мала цінні традиції. «Книга мудрості самого народу» (М. Гоголь), байка своїм корінням сягає у фольклор, у казки, прислів'я і приказки, в яких найповніше відтворено життя трудящих мас, їхній побут та історію, психічний склад, невичерпний гумор, мудрість і дотепність. Байка, як зазначає російський дослідник Л. М. Степанов, «вийшла з надр народної свідомості і на всьому протязі свого багатвікового історичного розвитку була тісно зв'язана з народом, передаючи його мудрість, його сподівання, його протест проти гнобителів, його високі моральні ідеали»².

У давнину байкою називали невеличке морально-повчальне оповідання, в якому дійовими особами виступали не люди, а звірі, наділені людськими рисами. Цей жанр виник у VI—V ст. до нашої ери в Греції; першим байкарем вважається легендарний

¹ В. Белинский. Полн. собр. соч., т. VIII, с. 576.

² Русская басня XVIII и начала XIX века (Библиотека поэта, малая серия), изд. 2-е. Л., «Советский писатель», 1951, с. 5.

Езоп. Його байки, написані прозою, а на початку нової ери переказані віршами римським поетом Федром, розійшлися по всій Європі. В Росії їх переклали ще в першій третині XVIII ст. Вони й пізніше користувалися великою популярністю і стали багатющим джерелом, з якого черпали мотиви і сюжети наступні покоління байкарів. Але байка у кожного народу набула своєрідного національного колориту.

Звертаючись до традиційних сюжетів і знайомих образів, байкар щоразу наповнює їх новим змістом, дає їм нове тлумачення, розкриває суспільні відносини, властиві даній історичній епосі. Езопівською мовою широко користувалися письменники, оратори і політичні діячі, коли хотіли висловити думку, яку не можна було в часи політичного гніту виголосити відкрито. Саме езопівською мовою байка засуджувала соціальну несправедливість. З часом вона набула сатиричного характеру. Одним із перших байкарів-сатириків був римський поет Горацій. У сатиричній байці нерідко з великою силою узагальнення викриваються пороки і паразитизм панівних класів, утверджуються високі моральні якості народу, риси його світогляду, його світосприймання.

Байка, як правило, складається з двох ча-

стин: оповідної та дидактичної. О. Потєбня слушно назвав ці компоненти «поезією» і «прозою». Сюжет байки — яскраве, образне оповідання, своєрідна драматична сценка, становить її «поезію». А висновок, повчальна мораль — це скупа логічна «проза». Коли образність, «поезія» переважає дидактику, «прозу», тоді й народжується художньо досконала байка¹.

Жанр дидактичних алегорій здавна був поширений в українському фольклорі і стародавній літературі. Про це свідчать два томи українських народних байок (тваринний епос), опублікованих В. Гнатюком, та використання відповідним чином зразків цього жанру в полемічному письменстві XVI—XVII ст., у проповідях тощо. Так, в «Апокрисисі» Х. Філалета зустрічаємо байку про Вовка і Лисицю, що збиралися старцювати. До алегоричних образів байок вдається і автор антиуніатського памфлету «Пересторога».

Здавна слідом за байкою, поряд з нею йшла дослідницька думка, прагнучи визначити її суть, функції і специфіку. Автори шкільних риторик і поетик XVII—XVIII ст.

¹ А. А. Потєбня. Из лекцій по теории словесности. Харьков, 1894, с. 58.

грунтовно розробляли теорію байки, підкреслюючи її велике виховне значення не тільки для юнацтва, але й взагалі для народу. Вони вказували на те, що «байки привертають до себе увагу, зокрема селян... котрі щиросердно слухають вигадки і, проїняті насолодою, легко погоджуються з тим, що їх захоплює»¹.

Форму байки широко використовували у своїх казаннях церковні оратори другої половини XVII ст.— Іоаникій Галятовський та Антоній Радивилівський. До цього їх спонукала й необхідність посилювати емоційний вплив своїх проповідей та збуджувати відповідний інтерес в аудиторії. «Коли слухати новин, в'єстій яких мн'їй потребних и басней,— зазначає Радивилівський,— то ушеса свои с охотою наклоняем; а коли слова божого в церкви слухати, отклоняем уши»². Сковорода також використовував байки для пропаганди своїх ідей. Наприклад, у трактаті «Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира» наводиться «Басня о котях» як «унаочнення» ідеї «сродной праці», в діа-

¹ Байки в українській літературі XVII—XVIII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1963, с. 14.

² Цит. за кн.: Питання літератури. К., Вид-во АН УРСР. 1962, с. 176.

лозі «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» — байка про діда і бабу, котрі «здѣлали себѣ хату, да не прорубили ни одного окошка».

Загалом треба сказати, що байки займали почесне місце в українській літературі XVII—XVIII ст. Вони часто зустрічаються в численних курсах риторик і поетик. Тому не може бути сумніву, що не тільки зразки українського байкарства XVII—XVIII ст., але й більшість байок античного світу, зокрема Езопа, Сковорода знав. Разом з тим не слід забувати про поширення жанру байки на той час у російській літературі (В. Тредіаковський, М. Херасков, О. Сумароков, І. Хемніцер).

Варто відзначити, що творча обробка байкових фабул, «перелицювання» їх на новий лад, а також створення байок за зразком уже існуючих були досить поширеним явищем у XVII—XVIII ст. Проте Сковорода, як побачимо далі, дещо інакше підходив до створення байки.

Першу байку Сковорода написав віршем у 1760 р. під назвою «Басня Эсопова». У підзаголовку зазначено, що ця байка «преображенна на новый вид малороссійськими фарбами для учеников поэтики 1760 года в Харьковѣ. Вина сея басни та, что многіи

от учеников, нимало к сему не рожденны, обучались» (I, 462).

В основу твору покладено стислий езопівський сюжет. Але Сковорода оригінально наповнює байку народним колоритом, розширює окремі сюжетні деталі, вносить у неї чимало рис українського побуту і цим чітко окреслює персонажів, передає їх психологічний стан.

Показуючи зіткнення Вовка і Козляти, автор загострює сцену, надає їй драматичного напруження, зображує переживання беззахисного Козеняти перед страшним хижаком. Елементи ліризму посилюють гуманістичне спрямування байки. Перед смертю схвильоване Козля благає Вовка востаннє заграти йому на флейті:

«Я знаю, что мнѣ нельзя минутъ смерти
От твоихъ зубов. Но будь милосердый!
Здѣлай, молю тя, ту милость едину:
На флейтузѣ мнѣ заграй на кончину.
Чтоб моя мнѣ жизнь увѣнчалась мила.
Сам, мудрый, знаешь, что в концѣ вся сила...»

(I, 462)

Вовк був певен, що він встигне з'їсти свою жертву, і почав «надувати минавета». Але вийшло не так. Коли Козля заходилося витанцювувати, самозакоханого «Волка хва-

лами подмазуя гладко», собаки напали на «музиканта» й роздерли його.

Байка має «приказку»:

Не ревнуй в том, что не данно от бога.

Без бога (знаешь) ни же до порога.

Аще не рожден — не суйся в науку.

Ах! Премного сих вѣчно пали в муку,

Не многих мати породила к школѣ.

Хочь ли быть щаслив? — Будь сыт в своей долѣ.

(I, 463)

У цій «приказці» Сковорода вперше формулює свою ідею про необхідність жити «за природою», тобто кожна людина має займатися тією працею чи діяльністю, до якої вона має природний нахил.

Твір, породжений конкретною життєвою потребою, мав свою дійову силу. «Сія о музикантѣ Волкѣ казка, — пояснював Сковорода в приписці до байки, — успѣла до того, що пастырѣ добрый Іоасаф Миткевич больше 40 отроков и юнош свободил от училищного ига во путь природы их, ревнуя челоуѣколюбію — не тщеславію» (I, 463). Уже перша спроба показала, який великий вплив мав цей жанр на читачів. Однак до збірки, укладеної самим Сковородою, байка не ввійшла, бо вона мала учбове призначення.

Залишивши педагогічну працю і живучи в селах поблизу Харкова, Сковорода написав знамениту збірку байок «Басни Харьков-

скія». Перша половина її (15 байок), очевидно, створена у 1769 р., бо сам автор повідомляє, що «полтора десятка басень» він написав «в седьмом десяткѣ нынѣшняго вѣка, отстав от учительской должности». Друга половина збірки написана 1774 р. в селі Бабаях, і тоді ж Сковорода надіслав увесь збірник з 30 байок до свого приятеля П. Ф. Панкова з листом-посвятою, в якому висловив свої погляди на жанр байки.

Роздумуючи над сутністю байки, Сковорода особливий наголос робить на силі мислі, на її безсмерті: «Все не наше, все погибнет и саміи болваны наши. Одни только мысли наши всегда с нами, одна только истина вѣчна, а мы в ней, как яблонь в своем зернѣ, сокрыемся» (I, 108). В згаданому листі він скромно називає свої байки водою власних дум: «Не мои сіи мысли, и не я оные вымыслил: истина есть безначальна». Тут же філософ пояснює, що йому цей жанр імponує своєю здатністю «живо» передавати у зовні, здавалося б, ірраціональній формі «живий образ істини».

Байка здавна була жанром сатиричної літератури, яка основне своє завдання вбачала в дошкульному, в'їдливому висміюванні якогось явища дійсності. Саме на силу її

сміху найперше вказує Сковорода, розкриваючи одну з найхарактерніших особливостей цього жанру: «Глупую важность встрѣчают по виду, выпроважают по смѣху, а разумную шутку важный печатлѣет конец. Нѣтъ смѣшныя, как умный вид с пустым потрохом, и нѣтъ веселѣе, как смѣшное лицо с утаенною дѣлностью. Вспомните пословицу: красна хата не углами, но пирогами» (I, 107).

Сковорода визначав байку як «мудрую играшку», що в собі ховає «силу». Ця розумна штука «сверху ничто, но в серіодкѣ *чтось*, снаружи ложь, но внутри истина... картинка, сверху смѣшна, но внутри благолѣпна». Він добре розумів, що форма байки дає йому можливість висловлювати і пропагувати свої суспільно-політичні та філософсько-етичні погляди. Філософ-байкар вважав, що відтворення істини є характерною рисою байки. «Басня тогда бывает скверная и бабія, когда в подлой и смѣшной своей шелухѣ не заключает зерно истины, похожа на орѣх свищ» (I, 107).

Крім того, він підкреслював, що для розкриття сутності того чи іншого явища, для утвердження істини здавна мислителі зверталися до байки. «Сей забавный и фігурный род писаній был домашній самым лучшим

древним любомудрцам... И не дивно, что Сократ, когда ему внутренний ангел предводитель во всѣх его дѣлах велѣл писать стіхи, тогда избрал *Езоповы басни*. Тому Сковорода турбується про розвиток байкарського жанру, бо в байці просвічує істина, як «иногда во вретищѣ дрожайшій кроется камень». Вона має і педагогічну функцію. «Отческое наказаніе заключает в горести своей сладость, а мудрая игрушка утаевает в себѣ силу» (I, 107).

Були, певна річ, у поглядах Сковороди на байку положення, взяті ним із шкільних поетик і риторик. Але, незважаючи на це, його концепція байки випереджає тогочасну теорію. Особливо цінним є те, що Сковорода виступає як новатор, творець оригінальних байок на Україні. Він значно розширив ідейно-тематичне спрямування байки, використовуючи її як один із засобів викриття негативних типів і явищ дійсності. Його байки пройняті ідеєю «сродної праці», любов'ю до простих трударів, роздумами про соціальну справедливість, про правду і кривду. Сила сквородинської байки полягає в проповіді високих етичних істин, осуді згубного честолюбства та «сластолюбія», нестримного прагнення до збагачення, набувацтва.

Кращі байки Сковороди мають виразно сатиричний характер, у них автор нещадно картає вищі верстви тодішнього суспільства, зокрема ненаситне й зажерливе панство, що ганяється за славою і чинами. Це раби наживи, хижакі, які «мудрствують, як ідоли» й «лукаві, як змії...» Ось чому діяльність Сковороди на ниві байкарства була вороже зустрінута панівною меншістю, яка боролася усіма їй доступними засобами, щоб применшити вплив його байок, не допустити їх поширення. Про це говорить сам байкар. Так, у філософському діалозі «Пря бѣсу со Варсавою» (в образі якого виступає автор) Сковорода змальовує епізод звинувачення Даймоном (бісом) Варсави у написанні байок.

У ході гострої суперечки біс домагається, щоб байкар покався і не писав «догматов новых». Але мудрість Варсави бере гору над Даймоном, який змушений визнати: «О, діавол да станет одесною тебе! Толь помрачаеши мнѣ ум» (II, 98).

Байки Сковороди поширювались у багатьох списках, але не потрапляли до друку. Цим пояснюється і той факт, що комітет духовної цензури своїм розпорядженням від 30.V. 1837 р. заборонив випускати в світ уже надруковані «Басни Харьковскія», бо, за висновком архімандрита, в них містяться

«весьма важные погрешности». «Басни Харьковскія» вийшли після того, як у них були зроблені цензурні скорочення.

Самий факт створення збірки байок свідчить про те, що справа, розпочата Сковородою, була на часі, була велінням епохи.

Коли читаєш «Басни Харьковскія», особливо такі з них, як «Жаворонки», «Навоз и Алмаз», «Орел и Черепаха», «Жаби», «Чиж и Щиглик» та ін., не можна не згадати байок Езопа, Сумарокова. Однак це не означає, що Сковорода був наслідувачем згаданих байкарів, бо справа не в сюжетній схемі, використання якої не позбавляє твір художньої самостійності, а в зображенні характерів і створенні живого колориту свого часу. Загалом байки Сковороди оригінальні, самобутні; їх сила і оригінальність полягають у сатиричному спрямуванні, в умілому застосуванні алегоричного образу, в порушенні злободенних питань про зміст життя людини, про високі моральні принципи, якими вона має керуватися у своїх вчинках.

Отже, ідейний зміст байок Сковороди визначається не сюжетними схемами, які тисячоліттями переходили від байкаря до байкаря, а соціальною дійсністю епохи, класовою позицією автора, його неповторною худож-

ньою індивідуальністю. Спостережливість і гострий розум філософа-байкаря дали йому можливість проникати в самий корінь речей, утверджувати сміливі думки, піддавати критиці існуючі порядки.

Байки Сковороди мають свої особливості. Писані прозою, вони здебільшого побудовані на діалогах і контрастах. Розмова дійових осіб часто носить полемічний характер. Кожна байка складається з двох частин: фабули і сентенції. У фабулі — короткій розповіді — діють переважно алегоричні уособлення — звірі, птахи, комахи, явища природи, предмети, іноді люди. Обставини, в яких відбувається дія, змальовуються здебільшого лаконічно. Стислість і динамічність — характерні риси фабульної частини байок Сковороди. Після цього йде мораль байки («сила»), яка впливає з фабули. Іноді за «силу» править народна приказка чи прислів'я. Буває і навпаки: стисла і влучна мораль байки переходить у народне прислів'я. В пізніших байках «сила» стає надто довгою, довшою за саму байку.

Байки Сковороди пройняті гострим дотепом, насмішкою, викривальною сатирою. В них поєднано глибокі думки мислителя з художньою правдою письменника, який

добре знав звичаї, психічний склад свого народу, його трудове життя, повсякденні турботи і сподівання.

Будучи тісно зв'язаний зі своїм народом, Сковорода в байках намагається оцінити ті чи інші явища дійсності з погляду народних мас. Він висміює недоліки і людські вади, закликає до чесності, розсудливості в поведінці. Першу байку збірки «Собаки» Сковорода закінчує висновком: «Разумный человек знает, что охуждать, а безумный болтает без разбору». Так письменник підносить примат розуму. Діалог у байці ведеться між двома собаками, з яких одна кидається на проїжджого, а друга застерігає: «Собакою быть дѣло не худое, но без причины лаять на всякого дурно».

Ідейно співзвучною з першою байкою є байка «Сова и Дрозд», в якій автор засуджує прагнення до популярності і дешевої слави. Сова зазнає багатьох неприємностей від пташиної зграї, яка почала її безжально скубти. «Не досадно ли вам, сударыня,—спросил Дроздик,— что без всякой вашей винности нападают? И не дивно ли это?» Але та відповідає, що хоч її і скубуть сороки з воронами та граками, проте Орел з Пугачем не чіпають. У «силі» байки підкреслюється: «Лучше у одного разумнаго и доб-

родушнаго бытъ в любви и почтеніи, нежели у тысячѣ дураков» (I, 115).

Ряд байок Сковорода присвятив важливій темі про справжню цінність людини.

У байці «Ворона и Чиж» розкрито пиху, егоїзм, короткозорість Ворони, яка, слухаючи спів Чижа, називає його жабою тільки тому, що останній зеленого кольору, але Чиж зауважує, що вона, Ворона, своїм співом більше нагадує квакання жаби. «Сила», повчання твору подається тезою: «Сердце и нравы человекскіи, кто он таков, свидѣтельствовать должны, а не внѣшніи качества. Дерево от плодов познавается» (I, 109).

Послідовно проводячи ідею, що не титули і багатство визначають гідність людини, а її діла, труд і чесність, Сковорода засуджує паразитизм і чванливість панів, їх зазнайство і дурість. Він критикує тих, «которые человекка цѣнятъ по одеждѣ, по тѣлу, по деньгам, по углам, по имени, не по его житія плодам» (I, 128).

В основу байки «Голова и Тулуб» покладено античний мотив про суперечку між частинами людського тіла. Але байкар повністю переробив його й окремими деталями чіткіше відтінив зазнайство і чванство Тулуба, виразніше провів свою ідею. Прикрашений розкішним одягом, Тулуб хизується

перед Головою, що їй, мовляв, не перепадає і десятої частини його «великолѣпія». На це йому Голова дотепно відповідає: «Слушай, ты, дурак! Если может помѣстится ум в твоєм брюхѣ, то разсуждай, что сіе дѣлается не по большему твоему достоинству, но потому, что нельзя тебѣ столь малым обойтис-ся, как мнѣ» (I, 110).

У цьому короткому, але влучному діалозі байкар висміює бундючність і самодурство тих панів, «которыи честь свою на одном великолѣпії основали».

У байці «Жаворонки» молодий Жайворонок дуже перестрашився від шуму і тріску, з яким розбилася Черепаха, намагаючись літати. Він по своїй наївності подумав, що це той найстрашніший та найдужчий птах — орел, про якого йому розповідав батько. Старий Жайворонок запитав: «А почему ты догадуешся, сынок?» — «Батюшка! — відповів молодий. — Как он садился, я такой быстро-ты, шуму и грому никогда не видывал». На це старий досвідчений батько відповів:

«Не то орел, что высоко лѣтает,
Но то, что легко сѣдает».

(I, 110)

Для Сковороди Езопова фабула про черепаху, котру орел даремно вчив літати, послужила лише канвою, на якій він вишиває

власні узорі, вводить нові образи, деталі, епізоди. Так, у цій байці введено цілком оригінальні персонажі молодого і старого жайворонка з їх дотепним діалогом і портретною характеристикою.

Більшість байок Сковороди мають оригінальні сюжети, взяті із сучасної йому дійсності, з життя і побуту рідного народу. Так, у байці «Старуха и Горшечник» автор закликає цінити в людях не зовнішню красивість, а ділові якості. Тут показано, як баба купує горшки, вибираючи їх очима, за зовнішнім виглядом, а не за тим, чи вони цілі, чи чисто дзвенять. Такому поверховому розумінню цінності людини автор протиставляє своє розуміння «чистого звону». Це — чисте і не заздрісне серце, «милосердное, терпеливое, куражное, прозорливое, воздержное, мирное» (I, 128). Але Сковороді цього мало: він прагне, щоб його загальні висновки дійшли до читача, стали зрозумілими. Тому в «силі» письменник свої абстрактні думки переводить в живі, відчутні предметності: у царських палацах є порцелянові, срібні і золоті урини, але від них набагато вище стоїть звичайний глиняний і дерев'яний посуд, їжею наповнений. І на підкріплення цієї думки наводиться прислів'я: «Не красна изба углами, а красна пирогами».

У байці «Два цѣннии камушки: Алмаз и Смарагд», розвиваючи ту саму тему про чесність і цінність людини, Сковорода утверджує думку, що «цѣна и честь есть то же». Будучи при королівському дворі в блиску і славі, Смарагд у листі до свого друга Адамантия — Алмаза шкодує, що той не дбає про свою честь і живе в попелі. Але придворна «пустослава» не приваблює Алмаза, який вважає, що «цѣна наша, или честь, всегда при нас и внутри нас. Грановщики не дают нам, а открывают в нас оную» (I, 116).

У висновках автор переводить розмову в сферу людського життя: «Сея кто не имѣет внутри себе, приѣмля лживое свидѣтельство снаружи, тот надѣвает вид ложнаго алмаза и воровской монеты». На підтвердження своєї думки байкар наводить прислів'я: «Глупой ищет мѣста, а разумнаго и в углу видко» (I, 117).

Тут Сковорода віддає перевагу повчальному висновку, заради якого жертвує правдоподібністю алегоричного персонажа, осмисленням образних асоціацій, розвитком сюжету; діалог персонажів у творі замінюється їх листуванням. Це викликане тим, що Сковорода не завжди вміло застосовував алегоричний образ, добре узгоджений з темою і предметом зображення. Одначе ряд його

байок вражають конкретністю художніх образів, породжених тогочасною дійсністю, вдалим поєднанням реального й алегоричного планів з метою досягнення сатиричного ефекту.

Значний інтерес у цьому відношенні становить сатирична байка Сковороди «Олениця и Кабан». Твір спрямований проти розбещеності паразитичних верств суспільства, модного тоді захоплення всілякими дворянськими титулами і чинами. Байкар протиставляє самовихваляння, неробству й бундючності козацької старшини чесність і скромність простих людей, трударів.

Зустрівшись з домашнім Кабаном, Олениця радісно привітала його: «Желаю здравствовать, господин Кабан». Останній витріщився на Оленицю за те, що вона осмілилась назвати його по-старому Кабаном. Він розцінив це як «негодную подлость», як «неучтивость» і «вскричал, надувшись»: «Почему ты меня называешь Кабаном? Развѣ не знаешь, что я пожалован Бараном? В сем имѣю патент, и что род мой происходит от самых благородных бобров, а вмѣсто епанчи для характера ношу в публикѣ содраную с овцы кожу» (I, 127).

Олениця відповідає: «Мы, простые, судим не по убору и словам, но по дѣлам. Вы

так же, как прежде, роете землю и ламаете плетень». Цим письменник підкреслює, що гідність людини визначається не зовнішнім виглядом, не її багатством, походженням і титулами, а ділами, високими моральними якостями.

В алегоричному образі Кабана, який «пожалован Бараном» і носить «содраную с овцы кожу», знайшло своє відображення таке характерне явище другої половини XVIII ст. на Україні, як перетворення козацької старшини та інших багатіїв у «малороссийское дворянство», яке вже на «законних підставах» дерло шкуру з простих людей. У висновках байкар в'їдливо висміяв українських багатіїв, пройдисвітів та кар'єристів, які з метою наживи правдами й неправдами домагалися чинів та «благородних» звань, а своє тупоумство і духовну убогість прикривали розкішним одягом. «Не можно довольно надивится глупцам, пренебрегшим и поправшим премного честнѣйшій и безцѣнный добродѣтели бысер на то одно, чтоб продратся в чин, совсѣм ему не сродный. Кой им змій в ухо нашептал, что имя и одежда преобразит их в бытіе, а не жизнь честная, достойная чина?» (I, 127).

Образ Кабана є втіленням панської пихи, самодурства феодалних володарів, їх знева-

ги до простого народу. Це той самий соціальний тип, який так дотепно висміяний в анонімній сатирі «Доказательства Хама Данилея Куксы потомственны».

У другій великій групі байок Сковорода розробляє тему «сродного труда». Сюжети їх оригінальні, зміст виразний, злободенний, по-філософському осмислений.

Високо підносячи «сродну» працю як джерело щастя, як найважливіший вимір людської гідності і моральної краси, Сковорода викриває паразитизм і невігластво представників панівних класів, які займали різні посади не за здібностями і нахилами, а дістали їх у спадок, за дворянськими привілеями. Вони свідомо уникають праці, живуть за рахунок трудящих.

Вільна праця за покликанням — це єдине джерело справжнього щастя і добра. Так, у байці «Змія и Буфон» Сковорода говорить про необхідність праці для оновлення людей і їхнього життя. Тільки пролізши крізь вузьку щілину, мудра Змія скинула з себе стару шкуру й відмолоділа, а лінивий і неповороткий Буфон на це нездатний. На пропозицію Змії пролізти «сквозь узкой сей проход» він з гнівом вигукує: «Да развѣ ты мене тут хотиш задушить?» — «Прошу ж не погнѣватся,— сказала Змія,— кромѣ сего пути

нелзя вам туда дойти, гдѣ мнѣ быть удалось». Байка вчить не шкодувати енергії для докорінного оновлення життя як окремої людини, так і всього суспільства. Провідна думка твору в такому афористичному твердженні: «Чемь лучшее добро, тем большим трудом окопалось, как рвом. Кто труда не перейдут, и к добру тот не прійдут» (I, 115).

Наполегливість і енергію виявляє також Олень із байки «Верблюд и Олень». На відміну від ледачого Верблюда, який п'є каламутну воду, Олень переборює труднощі, добирається до джерела, щоб пити чисту воду.

Байку «Колеса часовіи» письменник присвячує тим, хто зневажає працю інших, не розуміє і не цінує її. Ця думка впливає з діалогу між двома коліщатами годинника. Одне з них спитало другого: «Скажи мнѣ, для чего ты качаешься не по нашей склонности, но в противную сторону?» І те йому пояснило, що таким його зробив майстер, але воно не тільки не заважає, а ще й допомагає іншим, щоб годинник ішов точно.

Подібне спостерігається і в житті поміж людей «по разным природным склонностям и путь житія разный».

Свій ідеал майбутнього суспільства, де праця буде спільною і всі працюватимуть

по «сродності», байкар образно порівняв із годинником, у якому коліщатка, що обертаються в різні боки, забезпечують його нормальний хід.

У байці «Оселка и Нож» наголошується на тезі, що в суспільстві різні категорії людей мають різні призначення і обов'язки. Ніж дивується, чому Оселка не хоче бути Ножом, «ты нас, сестрица, не любиш». Але та відповідає, що її функція не в тому, щоб різати, а в тому, щоб гострити. «И, конечно,— каже Оселка,— ставши Ножом, никогда столько одна не перерѣжу, сколько всѣ те ножи и мечи, которые во всю жизнь мою переострю; а в сіе время на оселки очень скудно». Звідси робиться висновок: деякі не хочуть служити на військовій службі і одружуватися, «дабы других свободнѣе поощрять к разумной честности, без которой всяка статья недѣйствителна» (I, 114).

Пропагуючи працю по «сродності», високі моральні якості людини, її поведінку, звичаї, Сковорода вдається до засобу заперечень, комічних колізій і ситуацій. Іноді вже першим реченням байки накреслюється її виразна сатирична спрямованість. Ось початок байки «Собака и Кобыла», в якій заперчується муштра коня як явище неприродне. «Кобыла, поноску носить научена, чрезмѣр-

но кичилась». Це в неї виходило невдало й смішно. З неї сміявся і Собака, якому комічним здається і добре діло, якщо воно робиться всупереч природі.

У «силі» Сковорода викладає свою улюблену мораль: «Без природы, как без пути: чем далѣе успѣваеш, тѣм безпутнѣе заблуждаеш. Природа есть вѣчный источник охоты. Сія воля (по пословицѣ) есть пуще всякой неволи» (I, 117).

Байка має виразний соціальний зміст. У ній діють чітко протиставлені алегоричні персонажі, що уособлюють певні життєві типи. В образі Коняки виступає представник панівних верств, чванливий підпанок-підлабузник, вірний слуга вельмож. Він ненавидить народ, вихваляється тим, що навчався в Парижі. Його рабське слугування великим панам трактується як порушення «закону сродності».

В образі Собаки виступає проста людина, що живе звичайним, скромним трудовим життям за природою. Природність дає йому охоту, охота — знання і звичку. Сковорода закликає поважати людську гідність простих трудівників.

Дуже характерною є байка «Пчела и Шершень», сюжет якої був поширений у творчості російських байкарів XVIII ст. (напри-

клад, байка Сумарокова «Жуки и Пчелы»). Написана в дусі ідей прогресивного просвітництва кінця XVIII ст., вона досить повно виражає погляди Сковороди на життєву необхідність трудитися за природним нахилом. Розповідна частина твору дуже коротка і є суцільним діалогом. Паразит Шершень насміхається з Бджоли, що вона працює не так на себе, як на інших: «Скажи мнѣ, Пчела, для чего ты столь глупа? Знаеш, что трудов твоих плоды не столько для тебе самой, сколько для людей полезны, но тебѣ часто и вредят, принося вмѣсто награжденія смерть, однак не перестаєте дурачитись в собираніи меда. Много у вас голов, но безмозгіе» (I, 126).

Називаючи дурнем «господина совѣтника», Бджола засуджує тих, хто «воровски добывает» мед. Для неї праця найсолодша річ: «нам несравненно большая забава собирать мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не перестанем, поколь умрем. А без сего жить и в изобиліи меда есть для нас одна лютьѣйшая смерть». Сила байки: «Шершень есть образ людей, живущих хищеніем чуждаго и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и протч. А пчела есть герб мудраго человекѣ, в сродном дѣлѣ трудящагося» (I, 126).

Але «сила» в байкаря тут вийшла значно більшою, ніж сама фабула. Вона переросла в цілий трактат, пересипаний багатьма фактами з життя, посиланнями на Ціцерона, Епікура, біблійними висловами. Тут наявні й автобіографічні елементи: в особі «студента» не важко впізнати самого Сковороду. Він пише: «Многіи шершни без толку говорят: для чего сей, напримѣр, студент научился, а ничего не имѣет? На что-де учиться, если не имѣть изобилія?» На ці запитання в нього завжди була чітка відповідь: «Сродное дѣло есть для него (чоловѣка.— Ф. П.) сладчайшее пиршество... И нѣтъ радости, как жить по натурѣ» (I, 126).

На підтвердження своєї думки Сковорода наводить цілий ряд цікавих прикладів, посилаючись на мисливську собаку, найвеселішу тоді, коли полює зайця, на домашнього kota, який, зловивши мишу, не їсть її, нарешті, на замкнену в достатку бджолу, яка вмирає з нудьги, бо не може літати по цвітоносних луках. Байкар переконує, що нема гірше, як купатися в достатку і смертельно мучитися без природженого діла, і нема більшої радості, як жити за природою.

Проводячи ідею «сродної» праці, Сковорода різко засуджував дармоїдство і зарозумілість поміщиків і попів, їх зневажливе

ставлення до трудящих людей. Багатих паразитів, які живуть крадіжкою чужого і не хочуть бути корисними людству, він називав шершнями або трутнями суспільства, а трудовий народ — робочими бджолами, що трудяться в «природженому ділі», «по натурі».

Не можна, певна річ, заперечувати великої ролі природних задатків, і в цьому відношенні мораль байок Сковороди про «сродність» має багато цінного. Своєю демократичною спрямованістю вона протистояла релігійно-феодальній ідеології, яка виправдувала існування кріпосницьких порядків. Але всіляко підносячи «сродність», Сковорода ігнорував при цьому соціальний момент і вирішував це питання дещо однобічно. Він перебільшував роль природних задатків, помилково вважав, що у людей можуть бути здібності для виконання лише одного, певного роду занять; класові суперечності, що поставали при цьому, філософ пояснював не соціальними, а моральними факторами.

У творах Сковороди багато уваги приділяється практиці, вправам, досвіду. «Как практика без сродности есть бездѣльная, так сродность трудолюбіем утверждается» — такий висновок з байки «Двѣ курицы», який

значно доповнює і уточнює теорію Сквороди про «сродну працю».

У цій байці домашня Курка не йме віри своїй дикій посестрі, що та вільно літає і задоволена своїми крилами, бо сама вона од сили може перелетіти тільки до повітки.

«Не спорю,— зауважує дика Курка,— да притом же то извольте, голубушка моя, разсуждать, что вы с маленьких лѣт, как только родились, изволите по двору навозы разгребать, а я мое лѣтанье ежедневным опытом твердить принужденна». Позитивним моментом твору є не тільки те, що «сродность» без практики проявитись не може, а й утвердження того, що людина здатна змінювати, вдосконалювати себе, свою власну діяльність. Тільки безперервна практика розвиває природні здібності, породжує майстерність. «Что ползы знать,— риторично запитує Скворода,— каким образом дѣлается дѣло, если ты к тому не приобык? Узнать не трудно, а трудно привыкнуть. Наука и привычка есть то же. Она не в знаніи живет, но в дѣланіи» (I, 113). Та водночас філософ застерігав від переоцінки ролі практики, науки, які можуть лише вдосконалювати «сродность».

Таким чином, байкар наголошує на тому,

що знання самі по собі нічого не варті, коли вони не перетворюються в науку, а наука, за його переконанням, це та сама звичка, продукт практики.

У байці «Кукушка и Косик» письменник говорить про «сродну» діяльність, як про джерело людського щастя. Зозуля дивується, чому це так, що вона хоч і частіше співає, ніж Косик (чорний дроздик), але не може розвеселити навіть себе. На це Косик зауважує: «Да ты ж, сударыня, только то одно и дѣлаеш, что, подкинув в чужое гнѣздо твои яйца, с мѣста на мѣсто перелѣтывая, поіош, пѣш и ѣш. А я сам кормлю, берегу и учу свои дѣти, а свои труды облегчаю пѣніем» (I, 120). Дрозд своєю радісною піснею полегшує і собі чесну працю і прикрашає життя.

Висновок, що впливає з фабули цієї байки, спрямований на осудження дармоїдства феодальної та церковної верхівки: «Премножайшіи, презрѣв сродную себѣ должность, одно поют, пьют и ѣдят», але від цього ледарства і розваг вони зазнають більшої нудьги, ніж ті, хто працює без перепочинку. Звідси улюблена мораль-ідея Сквороди: «Пѣть, пить и ѣсть не есть дѣло, но главнаго нашего сроднаго дѣла один точію хвостик» (I, 120). Лише той, хто на «то ѣст, пьет

и поіот, чтоб охотнѣе послѣ раздоху взятъся за должность, как за предлежащій путь свой», е справді щасливий.

Особливо високо підносить байкар колективну працю, яка приносить щастя всім: «Но ничто столько не сладко, как общая всѣм нам должность. Она... и есть глава, свѣт и соль каждой частной должности... Щаслив, кто сопряг сродную себѣ частную должность с общею. Сія есть истинная жизнь» (I, 120).

Зміст байки «Кукушка и Косик» зводиться до того, що розвагу, відпочинок треба сполучати із «сродною» працею на загальну користь; природна діяльність приносить людині насолоду більше самим процесом праці, ніж її результатом, вона повинна працювати для душі і буде щасливою.

Сковорода засуджував мракобісів, тих «благочестивих пастирів», які не визнавали новітніх досягнень науки, боялись, як вогню, свіжої думки і сміливого слова. Найбільш характерною щодо цього є байка «Нетопыр и два птенца — Горлицын и Голубинин». Твір сильний своєю сатиричною спрямованістю, викривальною тенденцією. Написаний він у формі листування персонажів.

Нетопир, «великій преисподній звѣр, живущій в землѣ так, как крот, кратко сказать, великій крот» написав солодкомого листа

до звірів і птиць. У ньому говорилося: «Дивлюся суевѣрію вашему; оно в мірѣ найшло тое, чего никогда нигдѣ нѣтъ и не бывало; кто вам насѣял сумозброд, будто в мірѣ есть какое-то солнце?.. Одна есть только тма в мірѣ... Любезныи мои други! Не будьте подлы, скиньте ярем суевѣрія, не вѣрьте ничему, поколь не возьмете в кулак. Пове-рѣте мнѣ: не то жизнь, чтоб зрѣть, но то, чтоб щупать» (I, 118).

Цей лист сподобався багатьом адресатам. Особливо ним захопилися Сова, Дремлюга, Сич, Удод, Яструб, Пугач, які люблять усе темне, тлінне і ненавидять світло, ту частку прекрасного, яка дає радість усьому здоровому і чесному на цьому світі. Не схвалювали це послання тільки Орел та Сокіл, що дотримувалися протилежної думки. У байці є чимало дотепних висловлювань, які підкреслюють потворно-комічне в житті. Байкар спрямовує вістря своєї сатири проти темних сил старого світу, духовної убогості його представників: «А паче всѣх Нетопыр пловко шатался в сем высокородном догматѣ» і намагався будь-що ошчасливити «сею високопарною філософією» «Горличина и Голубинина сынов», але дістає відповідь: «Не могу вѣрить обманщику. Ты мнѣ и прежде сказывал, что в мірѣ солнца нѣтъ.

Но я, родившись в мрачных днях, в днешній воскресний день увидѣл рано восход прекраснѣйшаго всемірнаго ока. Да и смрад, от тебя и от Вдода исходящій, свидѣтельствуєт, что живєт внутрь вас недобрый дух» (I, 118—119).

У цій байці знайшли відображення погляди Сквороди на науку, освіту, його естетичні уподобання. Байкар засуджує обскурантизм, усе потворне, критикує тих філософів тьми, що не вірять у краще майбутнє, вважають варварством думку про сонце і прозріння.

Сатиричним спрямуванням відзначаються і такі байки Сквороди, присвячені теорії «сродності», як «Мурашка и Свинья», «Крот и Линкс». У першій з них показано суперечку між Свинєю і Мурашкою про те, хто багатший: Мурашка, яка мала жменю добірного зерна, чи Свиня, що володіла цілою «кадьою». Віл, який був стороннім суддею в цій суперечці, підрахував, що в «каді» міститься триста «с третьою» жмень зерна. І виходило, що Мурашка програла. Але вона не погоджується з цими підрахунками: «Не то вы щитали, господин Вол... Надѣньте очки да расход против приходу скиньте на щеты...» Байка закінчується висновком: «Не малое то, что для обыходки довольное,

а довольство и богатство есть то же» (I, 112).

В байці автор висміює також бюрократизм у тогочасних судах, необ'єктивний підхід суддів до розбору справ, підкреслює упереженість у винесенні вироків. Щоб вирішити суперечку, хто багатший — Мурашка чи Свиня, суддею запросили Вола, який «20 лѣт с залишком отправлял с великою славою судейскую должность, и можно сказать, что он между всею своею братією искуснѣйшій юриста и самой острой арифметик и алгебрік... Да он же и в латынских диспутах весьма, кажется, зол». Однак «искуснѣйшій юриста» не міг розв'язати цієї суперечки, і «дѣло... перенесено в вышшей суд». У творі виразно проступають нотки соціального протесту проти багатих і вельможних беззаконників, проти сваволі світських лихварів і царських чиновників. Байкар змальовує яскравий образ судового чиновника, пародіює канцелярську мову судочинства того часу.

Ідею «рівної нерівності» Сковорода розвиває і в байці «Крот и Линкс». Тут гостро засуджується короткозорість, сліпа дурість, що спроможна в усьому бачити тільки зле. Казковий звір Лінкс, який мав винятковий зір, зустрів Крота і почав глузувати з його

сліпоти: «Если бы ты, негодная тваришка, имѣл моеї прозорливости сотую долю, ты бы мог проникнуть сквозь самой центр земли. А тепер всіо щупаеш, слѣп, как безлунная полночь...» — «Пожалуй, перестань хвастать,— відповів Кріт,— взор тебѣ острый, но ум весьма слѣп. Если тебѣ дано, чего я лишен, и я ж имѣю, чего у тебе нѣт. Когда помышляеш о остром твоєм взорѣ, тогда не забывай и острога моего слуха. Давно бы имѣл, если бы для мене нужны были очи. Вѣчная правда блаженныя натуры никого не обижаєт. Она, равное во всем неравенство дѣлая, в остротѣ моего слуха вмѣстила чувство очей» (I, 123).

Третя невелика група байок Сковороди присвячена викриттю згубного «сластолюбія» і «славолюбія», тобто прагнення до багатства, титулів і маєтків, що було досить типовим для самодержавно-кріпосницького суспільства. Ті, що ганяються за маєтностями, наживою, прагнуть до «сластолюбія», втрачають людську подобу, внутрішню незалежність, і за постійними клопотами не мають радості в житті. Особливо чітко ця думка проведена в байці «Чиж и Щиглик». Спокусившись солодким наїдком і гарною кліткою, Чиж попав у неволю. Коли ж йому пощастило вибратись із полону, він зробив такий

висновок: «А теперь, поколь умру, буду благодарить богу слѣдующею пѣсенкою: „Лучше мнѣ сухар с водою, нежели сахар с бѣдою“» (I, 111).

Автор твердить, що «сластолюбіє», жадоба розкошів ніколи не ведуть до добра. Хто не любить клопоту, повчає він, той «должен научиться просто и убого жить». Це та сама ідея «задоволення малим», яку Сковорода пропагував у своїх віршах і філософських трактатах.

Байка «Щука и Рак» немовби продовжує і поглиблює зміст попередньої. Йдеться в ній про те, як «щука, напав на сладкую ядь, жадно проглотила» її разом з вудочкою. Довелося щуці залишити рідний край і шукати кращої долі на чужині. З цієї байки виводиться така «сила»: Мудрому чоловіку всюди добре. «Он добро не собирает по мѣстам, но внутрь себе носит оное. Оно ему солнцем во всѣх временах, а сокровищем во всѣх сторонах. Не его мѣсто, но он посвящает мѣсто...» (I, 125).

У своїх байках Сковорода постійно підкреслює протилежність життєвих інтересів простого народу і панівних верств суспільства. Він засуджує паразитизм і неробство вищих класів, їх зажерливість, протиставляючи їм простих людей з їх скромним

трудовам життям. Такою, наприклад, є байка «Жаби». Коли висохло озеро, жаби подалися шукати собі нового житла. Одна із них стрибнула в джерело, а всі інші «плюснули» в багатоводне озеро.

Дидактичний висновок байки має критичне спрямування і конкретизує соціальний ідеал автора: «Всякое изобилие оскудѣтъ и высохнуть, как озеро, может, а честное ремесло есть неоскудѣвающій родник не изобилнаго, но безопаснаго пропитанія» (I, 116). Багатство, «изобиліє», на думку байкаря, ненадійне, тимчасове, і тільки «честне ремесло» дає людині тривку основу для життя.

Чималий інтерес становлять байки, в яких порушується тема дружби, товариських взаємин між людьми. Так, у байці «Соловей, Жаворонок и Дрозд» дружба прославляється, як найдорожча і найкорисніша річ. Коли Соловей при зустрічі назвав Жайворонка співцем, останній почав просити дружби. Але дружба не випрошується, а народжується. Подібний до подібного веде. І хоч Жайворонка багато в чому подібний до Солов'я, але жити в саду він не може, так само, як Соловей у степу. Лейтмотив байки сформульований у кінці фабули в словах Дрозда, який утверджує безкорисливу дружбу.

Байка є справжнім гімном дружбі. Розкриваючи цю тему, автор пише: «Щаслив, хто хоть одну только тѣнь доброй дружбы нажить удостоился. Нѣтъ ничего дороже, слаже и полезнѣе ея» (I, 130). Ці загальні міркування, а також наведені образні ситуації підкріплюються народною мудрістю — прислів'ями і примовками про дружбу: «В полѣ пшеница годом родится, а доброй человек всегда пригодится!», «Гдѣ был?» — «У друга». — «Что пил?» — «Воду, лучше неприятелскаго мѣду». Носиться и в Малороссіи пословица: Не имѣй ста рублей, как одного друга» (I, 130—132).

Сковорода вважав, що дружба — це вищий союз людей, в основі якого лежить спільна праця, спільність ідейних інтересів. Якщо у людей спільності немає — дружба між ними немислима. Про це красномовно свідчить байка «Собака и Волк». Вовк не може подружити з собаками Левконом і Фірідамом, хоч між ними є зовнішня подібність. І, навпаки, пастух Тітир і собаки зовні не схожі між собою, проте між ними існує тісна дружба, бо вони роблять одну і ту ж справу — бережуть отару.

У «силі» Сковорода підкреслює, що «фамілія, и богатство, и чин, и родство, и тѣлесны дарованія, и науки — не сильны утвер-

дить дружбу. Но сердце, в мыслях согласное, и одинакая честность челоуѣколюбныя души, в двоих или троих тѣлах живущая, сія есть истинная любовь и единство...» (I, 122).

Говорячи про художні особливості байок Сковороди, слід підкреслити їх суспільну значимість, мистецьку своєрідність і новаторство. Він вніс чимало нового в цей жанр. Новим був зміст і звучання байок, змалювання в них нових суспільних обставин, сатирична загостреність. Картини та образи його байок вражають своєю життєвою правдивістю, гострою спостережливістю, народолюбністю.

Більша частина сюжетів байок Сковороди своєрідна, взята з тогочасної дійсності. Серйозні морально-філософські і загальногромадські проблеми в них часто мають гумористичне забарвлення, втілені в живі народнопобутові сценки. Окремі зарисовки побутових явищ давали можливість краще відчути життєвість картин та образів байки. Так, у байці «Старуха и Горшечник» письменник, йдучи за зразками народних побутових гуморесок, змальовує яскраву ярмаркову сценку торгу між бабою і гончарем.

«Старуха покупала горшки. Амуры молодых лѣт еще и тогда ей отыгалися.

— А что за сей хорошенькій?..

— За того возму хоть 3 полушки,— отвѣчал Горшечник.

— А за того гнусного (вот он), конечно, полушка?..

— За того ниже двох копѣек не возму...

— Что за чудо?..

— У нас, бабко,— сказал майстер,— не глазами выбирают: мы испытуем, чисто ли звонит» (I, 128).

Неабияку майстерність виявляє Сковорода в діалогах і монологів, які в різних формах стали його улюбленим стильовим засобом художньої розповіді, відтворення живих розмовних інтонацій та зворотів. Це значною мірою зумовлювалось тим, що персонажі байок Сковороди здебільшого розмовляють, а не діють, і в такій діалогічній формі розкриваються їхні характери, погляди і уподобання. «Сіль» його байок не в несподіваності сюжетних ходів, не в хитрих витівках героїв оповідання, а в колоритності, характерності, дотепності чи мудрості їхніх реплік»¹.

Про художність байок Сковороди протягом довгого часу висловлювались різні, інколи прямо протилежні думки. Так, Д. Багалій твердив, що «Басни Харьковскія» не нагадують справжніх художніх байок... не визначаються своєю художньою формою,

¹ Байки в українській літературі XVII—XVIII ст., с. 57.

вони швидше становлять невеликі, зрозумілі для всіх трактати на житейсько-філософські теми»¹. Інший дослідник пішов ще далі, звинувативши Сковороду в тому, що він «досить неуважно, недбайливо поставився до форми, до формального оброблення своєї збірки»².

Ми вважаємо, що такі думки не мають під собою реальних підстав, вони апіорні, не впливають з глибокого аналізу байкарської спадщини Сковороди, специфічності його творчої манери.

Слід згадати, що в давньому українському байкарстві було два способи викладу моралі — фабулярний та параболічний. У першому мораль впливала з фабули і висловлювалася стисло, афористично; другий спосіб вимагав більш широкої дидактики, яка часто набувала в творі самотійного значення. У байках Сковороди наявні обидва ці способи.

Перші 15 байок Сковороди характеризуються фабулярним способом викладу мора-

¹ Д. І. Багалій. Український мандрований філософ Г. С. Сковорода, с. 291.

² О. С. Грузинський. Критичні замітки до твору «Басни Харьковскія». — Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. XIII—XIV, 1927, с. 379.

лі, а решта — параболічним, де «сила» розгортається в широкі проповіді або в цілі філософські трактати. Думається, що за час, який минув між створенням першої і другої частини збірки «Басни Харьковскія», зазнали певних змін літературно-естетичні погляди Сковороди. Під час створення байок 70-х років письменник починає орієнтуватись на зразки цього жанру, що здавна служили засобом «унаочнення». Йому здається, що літературна форма байки дещо тісна для втілення і пропаганди його прогресивних ідей. Має рацію І. Іваньо, який вважає, що Сковорода, «сміливо почавши збірку оригінальних байок, вдруге повернувся до неї, уже неначе оглядаючись назад, шукаючи зразків у традиції давній»¹.

Отже, розглядаючи образну систему байок Сковороди з точки зору тогочасного стилю, можна сказати, що письменник виявляє досить високий рівень майстерності, уміння коротко, але чітко визначити експозицію, «діалогізувати» розповідь, стисло змалювати обставини, в яких відбувається дія, колоритно подати образи деяких персонажів — Вола («Мурашка и Свинья»), Кабана («Олениця и Кабан»), Нетопира («Нетопыр и два

¹ «Радянське літературознавство», 1965, № 8, с. 27.

птенца, Горлицын и Голубинин») та ін., які вдало індивідуалізовані; кожний з них наділений тільки йому притаманними рисами характеру і поведінки.

Важливою ознакою художньої майстерності Сковороди як байкаря було уміння поєднувати публіцистичну гостроту, злободенність з узагальненнями широкого масштабу. Показові щодо цього байки, в яких викриваються пороки феодально-кріпосницького ладу. Сатира письменника спрямована насамперед на викриття паразитичних класів, що відбилосся і на образній символіці. Як і в народній творчості, негативні персонажі — Шершні, Щуки, Кабани, Черепахи і ін. уособлюють у байках Сковороди панівні верстви суспільства, що жили працею трудового народу, нещадно його визискували і грабували.

Байки Сковороди звичайно написані староукраїнською літературною мовою, яка поєднує в собі старослов'янські елементи з живою народною стихією. На думку М. А. Жовтобрюха, «Г. С. Сковорода належав до тих видатних діячів слова, що своєю творчістю готували надійний ґрунт, на якому трохи пізніше сформувалася нова українська літературна мова, що увібрала в себе всі життєздатні елементи від попереднього,

староукраїнського періоду в розвитку нашої літературної мови»¹.

Елементів живої народної мови у байках Сковороди значно більше ніж, скажімо, в його філософських трактатах. Тому навіть проста, малограмотна людина могла без особливих труднощів читати байки Сковороди і розуміти їх. Тут важливу роль відіграло і те, що письменник звернувся до фольклору, зокрема широко використовував прислів'я і приказки: «Не то Орел, что высоко лѣтает, но то, что легко сѣдает», «Мы, простыи, судим не по убору и словам, но по дѣлам», «Лучше мнѣ сухар с водою, нежели сахар с бѣдою», «Кто труда не перейдиот, и к добру тот не прийдіот», «Глупой ищет мѣста, а разумного и в углу видно». Іноді автор сам зазначає, що він звертається до народної образності: «Сія воля (по пословицѣ) есть пуше всякой неволи», «Есть и в Малороссіи пословица: „Далеко свињя от коня“».

Народні прислів'я та приказки, які так часто зустрічаються в байках Сковороди, пов'язані з сільським життям, побутом і ор-

¹ М. А. Жовтобрюх. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г. С. Сковороди.— «Мовознавство», 1972, № 4, с. 70.

ганічно входять у внутрішній лад байок, в їхню образну систему, стиль. «За допомогою народних виразів письменник ніби наголошує на народному, демократичному характері пропагованої мудрості»¹.

Разом з тим слід зазначити, що байки Сковороди, хоч і рясніють елементами народної мови, все ж мовна основа їх значною мірою традиційно книжна, церковнослов'янська за своїм характером. Серед фразеологізмів його байок трапляються вирази із «святого письма», античних філософів, Сократа, Епікура, Катона та інших.

В цілому Сковорода як байкар відіграв значну роль в розвитку цього жанру в українській літературі. Його твори завершили давній період прозового українського байкарства і підготували появу П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського та інших письменників нової української літератури.

Художній талант Сковороди-прозаїка ще яскравіше виявився у жанрі притчі — повчального алегоричного оповідання, що, власне, є розвинутою байкою, відомою здавна у світовій, зокрема в російській та

¹ Байки в українській літературі XVII—XVIII ст., с. 65.

українській літературі. Свої байки О. Сумароков називав притчами. Г. Сковорода також вживає терміни «притча» і «басня» як синоніми. «Басня и притча есть то же»,— пише він у листі до Панкова. Тут слід пам'ятати, що байки та притчі Сковороди схожі між собою і становлять, по суті, один жанр філософсько-дидактичної літератури.

І все ж між ними є і певна відмінність. Вона полягає в тому, що байки складаються з двох частин: фабули і «сили», а притчі не мають такої композиційної побудови, мораль у них не виділяється окремо, а входить у суцільний текст твору.

Притчі Сковороди «Благодарный Еродій» і «Убогий Жайворонок», написані в 1787 р.,— це досить великі за обсягом і цікаві за змістом художньо-філософські твори, в яких ставиться і з народної точки зору розв'язується проблема виховання молоді.

Як відомо, просвітителі розробили теорію про зв'язок людини з умовами її життя. Визнаючи рівність всіх людей, вони бачили відмінність соціальних умов, у яких вони живуть. Виникло поняття конкретного соціального середовища, в якому формуються характер і моральні переконання людини. Відкриття залежності людини від обставин життя дозволило по-новому поставити

питання про роль виховання. Філософ Локк довів, що ідеї, принципи і поняття виникають у людей із досвіду. Подібні думки висловлював і Сковорода, який твердив: «Опыт есть отец искусству, вѣдѣнію (тобто знанню.— Ф. П.) и привычкѣ» (I, 117).

Звідси випливало, що людину виховує життя, що особистість формується під впливом усієї сукупності обставин її суспільного буття. Тому проблемі виховання просвітителі надавали великого значення. «Однією з центральних проблем,— пише Д. Благой,— яку наполегливо ставили наші просвітителі XVIII століття, була проблема правильного виховання нових поколінь передових російських людей»¹.

У цьому річищі значною мірою йшли і притчі Сковороди, в яких порушувалось широке коло суспільних питань. Письменник обстоював ряд важливих принципів демократичного виховання, потребу розвивати природні здібності людини, її «сродність».

Слідом за передовими діячами російської науки і літератури М. Новиковим, М. Ломоносовим, Д. Фонвізіним та ін. Сковорода засуджував космополітичне виховання, ви-

¹ Д. Д. Благой. История русской литературы XVIII века, изд. 3-е. М., Учпедгиз, 1955, с. 288.

ступав проти «учителєй»-іноземців, проти «модного» домашнього навчання, яке давали своїм дітям українські панівні верстви.

Гострим викриттям поверхового «світського» виховання, де все приносилось у жертву «моді», кар'єрі, плазуванню перед іноземщиною, царським двором, відзначається перша притча Г. Сковороди. Надсилаючи її своєму другові (С. Дятлову), письменник зазначав: «Соплел я в сіє 1787-е лѣто маленькую плетеницу, или корзинку, нареченную „*Благодарный Еродій*“. Се тебѣ дар, друже!.. Да будет плетенка сія зеркалом тебѣ сердца моего и памяtkою нашея дружбы в послѣдняя лѣта» (II, 99). У підзаголовку притчі автор указує на її діалогічну форму: «В ней разглагольствует обезьяна со птенцем Еродіевым о воспитаніи».

І справді, діалоги між Еродієм (Лелекою) — «простим птахом» — і «госпожою Пишек» (власне, Пітек — мавпа) про навчання і виховання, про стосунки між дітьми та батьками, про «сродність», вдячність, уміння задовольнятися малим, самовдосконалюватися — становлять основний зміст притчі. Автор в'їдливо, дотепно висміює представників вищих класів, носіїв і цінителів дворянської культури, прибічників «модного» виховання і переконливо показує, що

всі їхні прагнення і захоплення «славними училищами, в коих всеязычнии обучають попугаи», спрямовані на те, щоб вигідно влаштувати своїх дітей у житті. Але юнаки після такого панського виховання виходили самовпевненими неуками, які вмiли тільки модно цвенькати іноземними мовами і завжди мали на умі «чинок», «грунттик», «имперіалік», та понад усе догоджали «череву» і схилялися перед зовнішнім «блиском».

У зв'язку з цим варто навести цікаву розмову між головними персонажами твору, зображену в яскравих сатиричних тонах:

«Пишек. Гдѣ вы обучалися во отроческіи лѣта? Еродій. Нигдѣ. Мене и брата научил отец, а мати сестру.

Пишек. О, мой боже! Вездѣ цвѣтут славнии училища, в коих всеязычнии обучають попугаи. Для чего он вас не отдавал? Он не убог. Как быть без воспитанія?

Еродій. ...У вас воспитаніе зѣло драгое. У нас же вельми дешевое. Мы воспитываемся даром. Вы же великою цѣною.

Пишек. Бездѣлица! Сотницу рубликов с хвостиком потеряють в год на малчика, а чрез 5 лѣт вдруг он тебѣ и умица.

Еродій. Госпоже! Деньга достаєт и за морем. Но гдѣ ее взятъ? А воспитаніе и убогим нужно есть...» (II, с. 101—102).

Розкриваючи суть тогочасної системи панського виховання, Сковорода глузує з неї,

показує, що вона готувала лише «мавп» та «папуг», розвивала паразитизм, жадобу багатства, навчала бути визискувачами трудового народу. «Госпожа Пишек», представниця дворянської касты, розрізняє виховання «благородное» і «подлое». Благородне — це модне виховання з допомогою вчителів і гувернерів-іноземців, виховання, що відзначалося формалізмом і відірваністю від життя. Основним його завданням було навчити паненят нічого не робити, жити в розкоші, хвастатися «жалованною» від государя «золотою табакиркою», показувати свій зовнішній «блиск» «обезьян» і «папуг», бути вірними лакеями.

Педагогічні ідеї Сковороди, нещадне висміювання ним засобів панського виховання, органічно споріднені з сатиричними статтями Новикова і Крилова в тогочасних російських журналах, виступами, які були відомі й на Україні, зокрема в Харкові. Так, у Харківській бібліотеці, якою часто користувався Сковорода, була широко представлена російська журналістика XVIII ст. І, певна річ, Сковорода використав досвід російської сатиричної журналістики, коли він порушував актуальні проблеми виховання.

Народні погляди на виховання і формування людини Сковорода висловлює через

позитивний образ Еродія, антипода Пішека. Демократичність поглядів і побуту родини Еродіїв підкреслено їхньою близькістю до селян, простотою звичаїв, мови і поведінки. Тут антинародній системі навчання протиставляється виховання в людини чесності, любові до праці, поваги до старших, бажання допомогти в біді, уміння завжди зберігати почуття людської гідності.

У притчі «Благодарный Еродій» розкрито взаємини між батьками і дітьми, народну основу освіти і виховання молодого покоління, здатного стати на боротьбу за нове суспільство. Письменник підкреслює велику виховну роль батьків, закликає розвивати природні здібності дітей, радить поступово і непомітно прищеплювати їм життєві навички та самостійність в практичній діяльності.

Зосередивши увагу на характеристиці виховання в родині простих людей, Сковорода в образі Еродія показав трудову людину, розсудливу і діяльну. Афористичні вислови, вкладені в уста цього персонажа, відтворюють прогресивні педагогічні думки самого автора, який розглядав виховання як один з основних засобів формування людини нового суспільства. Вони тісно пов'язані з його світоглядом, особливо з теорією «сродності» та етикою «Благо родить и благо

научить», «Воспитаніе же истикает от природы», «Сокола вскорѣ научишь лѣтать, но не черепаху», «Учитель и врач — нѣсть врач и учитель, а только служитель природы, единственныя и истинныя и врачебницы, и учительницы», «Не хватайся за хвост, минув голову», «Доколь колцо висит из ноздрей свиніи, до толь не роет».

Показавши згубність так званого «благородного виховання», Сковорода приходить до висновку, що «сие несть воспитаніе и несть учение». Трагічний кінець родини мавп, за задумом автора, мав наочно показати пагубність шляху тих, хто відривається від народно-національного ґрунту, попадає під деморалізуючий вплив паразитарного модного виховання й тягнеться до облудної панської «культури». Це одна з головних причин неминучої загибелі пішеків (власне, Пішек — мавпа): «Господин Пѣшок, прескакивая из окна на окно, упал на двор из горних чертогов, сокрушил ноги и отставлен от двора. Сверх того, старшія дщери начали безчинствовать и хамским досажденіем досаждать матерѣ. Вскоре она ўмре, дом же стал пуст» (II, 117).

Проблему виховання порушує Сковорода і в притчі «Убогій Жайворонок». В широкому розумінні це була проблема впливу на

людину шкідливого аристократичного виховання, пануючої системи суспільних понять і звичок, що вирости на певному соціальному ґрунті. Для утвердження позитивних ідей і викриття паразитизму та хижацтва панівних класів письменник виводить два контрастні образи — Жайворонка і Тетервака.

В сатиричному образі лицемірного хижакка — хапуги Фрідріка Салакона («Салакон, — як пояснює сам автор, — еллинское слово, значит нищаго видом, но лицемѣрствующаго богатством хвастуна») — показано тип українського дворянина. «Сих лицемѣров преисполнен мір. Всяк до одинаго из нас больше на лице кажет, нежели имѣет». Він пихатий і самовдоволений, «аки буйный юноша по модѣ одѣтый», а його хвіст і «хохол» «новомодными пуклями и кудрявыми раздуты завертасами». Зовнішній портрет Тетервака відповідає його внутрішнім якостям. Образ цього українського панка яскраво вимальовується з його цинічного монологу: «Не тронь-де чуждаго...» Как не тронуть, когда само в глаза плывет? По пословицѣ: На ловца звѣрь бѣжит. Я вѣдь не в дураках. Черепок нашел — миную. Хлѣб попался — никак не пропущу. Вот это лучше для спокойствія. Так думаю я. Да и не ошибаюсь. Не вчера я рожден, да и протерся меж

людьми, слава богу. Мода и свѣтъ есть наилучшій учитель и лучшая школа всякія школы... Не тот прав, кто в существѣ прав, но тот, кто вѣдь не прав по истѣ, но казаться правым умѣет и один токмо вид правоты имѣет, хитро лицемѣрствуя и шествуя стежею спасительныя оныя притчи: концы в воду. Вот нынѣшняго свѣта самая модная и спасительная премудрость!» (II, 121—122).

Сковорода тут показав і викрив найхарактерніші риси суспільної свідомості й моралі духовних та світських феодалів, лихварів і царських чиновників, зірвав з них машкару законності, якою вони лицемірно прикривали свої лиходійства. Останнє було типовим для українського дворянства, яке так добре знав письменник.

Сковорода змальовує згубні наслідки панського виховання, що сформувало тип Салакона, який цурається трудової діяльності і прагне якомога більше загарбати, пожитися чужим. Одна риса в ньому найбільш різко підкреслена — це зажерливість, нестримне прагнення багатства. Вона й погубила його. Під час тетервачої гульні «в самом шумѣ, и плясаніи, и козлогласованіи, и прожорствѣ, как молнія, пала на их сѣть... Нечаянно выскочил ловец и всѣм им переломал шеи» (II, 123).

Торкаючись у притчі таких понять, як багатство і бідність, Сковорода вкладає у них соціальний зміст. Це виразно виявляється в його афоризмі: «Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак». Звідси стає зрозумілою вся глибина його критики, гострота його виступу проти пануючих несправедливих порядків.

Отже, виступаючи на захист знедолених і пригнічених, Сковорода засуджує паразитичне життя панівних класів і водночас високо підносить ідею моральної досконалості, гуманізму, демократичного виховання. Письменник таврує всіх тих, хто зневажає труд, схиляється перед багатством, аристократичним вихованням, яке деморалізує людину, культивує в ній пороки і є «орудием злобы», дає «бешенству меч в руки».

Відстоюючи свої прогресивні педагогічні ідеї, Сковорода доводить необхідність черпати знання з книги природи, ставити над усе улюблену працю, не піддаватись на спокуси багатства, що породжує зло. У такому ідейному плані вживаються афористичні висловлювання: «Источник рѣкам и морям есть главою», «За багатством-де слѣдует безпокойство». Іноді афоризми письменник черпає з українського фольклору, наприклад: «по древней малороссийской притчѣ: „Вся-

кая птичка своїм носком жива“, „Кому менше в житті треба, тот ближаче всѣх до неба“».

У байках і притчах Сковорода всю силу своєї сатири обрушував на панівну верхівку, на їх розбещеність, неуцтво, сутяжництво, станові привілеї, хвастощі, паразитизм. Вони, як правило, змальовуються в образах хижаків — дикого кабана, нетопира, щуки, шершня, тетервака, а трудовий народ, що протиставляється їм, в образах працюючих бджіл, комах, журавлів, дроздиків, жайворонків і т. д.

Харківські байки і притчі Сковороди відзначаються оригінальністю, високими ідейно-художніми якостями. Сковорода пов'язував байку з філософією, з педагогічними вимогами своєї епохи, закликав до розумного життя, прагнув підтвердити свої образно-алегоричні висновки усіма засобами з арсеналу педагога, філософа, історика і письменника. Тут і посилення на великих мислителів — Платона, Сократа, Езопа, Арістотеля, Епікура, Цицерона, «Старика Катона», і народна мудрість — прислів'я і приказки. Все це свідчить про те, що байки Сковороди були не простим продовженням цього виду творчості, а якісно новим його етапом.

Пишучи свої байки для широкої аудиторії, Скворода прагнув, щоб вони були простими і дохідливими. З цією метою він старанно шліфує кожне речення, перевіряє на людях реакцію окремих висловів чи цілої байки. Тому «Басни Харьковскія» пройняті глибокою народною мудрістю і дотепністю. І. Франко відзначав, що байки «писані гарною, декуди навіть граціозною прозою»¹.

¹ І. Франко. Нариси історії українсько-руської літератури. Львів, 1910, с. 82.

ПЕРЕКЛАДИ

Була ще одна галузь культури, до якої Скворода не міг залишатися байдужим. Це — переклади. М. Ковалинський свідчить, що письменник перекладав античних авторів — Плутарха, Ціцерона, Сідронія Гозія, Горація. Цілком можливо, що в нього були переклади й з інших літератур, але до нас вони не дійшли.

Українська література з давніх-давен має багату перекладацьку традицію, в основі якої завжди лежав інтерес до культури інших народів, прагнення розширити можливості української мови, збагатити її лексично, вивести на широкий шлях розвитку.

Чимало уваги приділялось перекладам у Києво-Могилянській академії, яка відіграла позитивну роль у розвитку української національної культури. Академія виховала не тільки ряд відомих поетів, письменників і художників, але й таких українських та російських перекладачів, як Опанас Лобисевич, Микола Потоніс, Володимир Золотницький, Григорій Козицький, Кіршак Кіндратович, Лука Січкарьов та ін. Їх перекладацька діяльність сприяла розширенню

культурних зв'язків із Заходом, а також поглибленню взаємозв'язків братніх культур російського, українського, білоруського та інших слов'янських народів.

До своєї перекладацької діяльності Сковорода підходив як до важливої справи, що багато в чому прислужилася його оригінальній творчості. Вона сприяла формуванню демократичного світогляду письменника, розширювала тематику його творів, збагачувала словник, сприяла його утвердженню на позиціях просвітительського реалізму.

Характеризуючи Сковороду як перекладача, слід мати на увазі тісні зв'язки між українськими і російськими перекладачами XVIII ст., спільну розробку ними основних принципів перекладу.

Майже всі тогочасні російські й українські перекладачі, як правило, у своїй роботі прагнули не до еквівалентного відтворення оригіналу, а до передачі його змісту і, по можливості, індивідуального стилю письменника. Перекладач не був рабом оригіналу, він поводився з ним досить вільно. Ось чому, як зазначають дослідники, «для російських перекладачів XVIII ст. були характерні численні переробки оригіналу, „склонение на русские нравы“, заміна іншомовних імен і побутових деталей оригіналу російськими

іменами й деталями рідного побуту, зміна всієї обстановки дії. Така форма передачі твору іноземної літератури є для нас тепер неприйнятною, але у XVIII ст.— це закономірне явище, зумовлене прагненням перекладачів якомога активніше освоювати перекладувані першотвори, робити їх „своїми“»¹.

Певна річ, Сковорода додержувався існуючих у XVIII ст. принципів перекладу, але не в усьому їх обсязі. Він засвоїв головне з них — перекласти оригінал так, щоб зробити іншомовний твір якомога доступнішим для своїх читачів. Тому його переклади нерідко мають характер вільного переказу, переспіву.

Про це свідчать висловлювання самого Сковороди. Так, у листі до М. Ковалинського, подаючи переклад оди Горація «Про спокій душі», він зазначає, що зробив його «майже експромтом, дуже швидко, слідкуючи тільки за тим, щоб, наскільки це було для мене можливим, передати дух автора, не дбаючи про красу стилю» (II, 259). Звідси може скластися враження, що Сковорода ще віддавав данину своїм попередникам і не дуже пильнував форми, художньої доскона-

¹ Русские писатели о переводе, XVIII—XIX вв. Л., «Советский писатель», 1960, с. 9.

лості перекладів. Насправді ж він дбав не тільки про передачу змісту, але й про художній рівень своїх перекладів, про відтворення особливостей авторського стилю. Підтвердженням цьому є хоча б його міркування про те, як треба передавати фразеологізми — прислів'я та приказки.

З цього погляду значний інтерес становлять і його коментарі до перекладів, у яких висвітлюються важливі питання теорії і практики перекладу. Так, у зауваженнях до свого перекладу оди Сідронія він говорить про два способи відтворення оригіналу: буквальний і тлумачний. Користуючись першим способом, перекладач «ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач, як ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості» (II, 177). Зараховуючи себе до представників творчого перекладу, Сковорода зазначає: «Цю оду я не переклав, а витлумачив».

Коментуючи свій переклад з Плутарха, Сковорода в листі до Я. М. Донець-Захаржевського від 13 квітня 1790 р. писав:

«Уклонившись от библии к Плутарху, перевел я книжчонку его „О спокойствии душевном“, истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенцию, будто гроздіе в точилѣ выдавил» (II, 202).

Далі Сковорода з великою пошаною говорить про невмирущу Плутархову мудрість, яка імпонувала його власній філософії. Саме тому він намагався перекласти такі речі, які мали б і глибокий зміст, і літературну цінність.

Про свої принципи перекладу Сковорода говорить і в листі до С. Тевяшова. Подавши стисло особисті враження від читання книжки Ціцерона «Про старість», він пише, що за переклад цього трактату він взявся для того, щоб подарувати його синові «сію книжечку, протолкованною здѣшним нарѣчіем, в то время, как пользовался я спокойным уединением в домѣ Вашем. А переведены не слова ея, но мысли» (II, 179).

Отже, в згаданих листах і примітках до окремих творів чітко визначені основні принципи перекладацької діяльності Сковороди: вимога творчої свободи по відношенню до тексту оригіналу, зміни, що впливали з вільного переказу чужого твору, його витлумачення, часто супроводжуване доповненнями і скороченням, віднаходження власних стилістичних засобів, прагнення перевершити автора оригіналу. Все це більшою чи меншою мірою призводило до стирання грані між перекладом і власною творчістю поета. Така практика відповідала загальній

перекладацькій тенденції того часу, коли за перекладачем визнавалася така ж роль, як і за автором.

Певна річ, для нашого часу застаріли не тільки переклади XVIII ст., а й неприйнятні самі принципи передачі оригіналу. Це річ зрозуміла і природна. Однак принцип творчого ставлення до перекладу не застарів і на сьогодні.

Сковорода перекладав філософські трактати, твори художньої прози, драматургії і поезії. І тут коло його інтересів було досить широке й різноманітне. Він прагнув ознайомити українського читача з літературою інших народів. На жаль, жоден з його перекладів так і не побачив світу за життя письменника.

Лише в першому радянському повному зібранні творів Сковороди, виданому АН УРСР в 1961 р., його переклади стали доступними для широкого читача.

Майже всі свої переклади, як і деякі літературні твори, Сковорода дарував друзям і приятелям, а ті в свою чергу робили з них копії і роздавали іншим особам. Тому переклади Сковороди зібрані ще не всі. Але і те, що відомо, становить значну цінність.

Сковороду вабила світова література як західноєвропейська, особливо антична кла-

сика, так і східна, зокрема старогєбрейська та староїндійська. Вільно володіючи латинською, гредькою, німецькою, єврейською мовами, він часом використовує сюжетну канву іншомовного оригіналу у власній творчості.

Особливої ваги Сковорода надавав перекладам з античної літератури. Він був хорошим знавцем і шанувальником Теренція, Арістотеля, Плутарха, Епікура, Платона, Горація, Віргілія, Сократа, Овідія. Йому найбільше імпонували саме ті твори, де проголошувалося право людини на свободу, щастя, де висловлено протест проти будь-яких форм тиранії і гніту.

Десь у 1756—1766 рр. Сковорода переклав комедію Публія Теренція «Адельфи». Це не стільки переклад, як виклад змісту п'єси, зроблений французьким поетом-гуманістом XVI ст. Марком Антонієм Муретом, котрий був досить популярний у Росії і на Україні¹.

Постать видатного римського драматурга Теренція приваблювала Сковороду тим, що він був письменником-гуманістом, письменником-громадянином, що його творчість відзначалася високим ідейно-художнім і філо-

¹ С. Должевський. Вірші Сковороди й Мурет. Відбиток з «Журнала научно-исследовательских кафедр в Одессе», № 3, 1924, с. 1—5.

софським змістом. Його комедія «Адельфи» була «справжньою окрасою античного театру»¹. Тому в листах до М. Ковалинського філософ радив своєму юному другові читати комедії Теренція.

П. Попов, який уперше відкрив і дослідив сквородинський переклад змісту комедії Теренція «Брати» («Адельфи»), слушно зауважив, що в цій п'єсі автор «гостріше, ніж в інших творах, поставив важливу педагогічну проблему — про взаємовідносини батьків і синів.

Сквороді була органічно близькою ідея перемоги виховання, заснованого на вірі в добру природу молодих людей, на високій моральності, правдивості, гуманності, на дружбі, справжній любові батьків та вихователів до дітей і дітей — до батьків та вихователів. Він, як і старогрецькі стоїки та епікурейці, вважав, що молодь слід виховувати розумно, терпляче, без фізичних покарань, головним чином, порадами, охороняючи вихованців від впливу злих намовників і підлесників»².

¹ «История римской литературы», т. I. М., Изд-во АН СССР, 1959, с. 110.

² П. М. Попов. Нові сторінки літературної спадщини Г. С. Сквороди.— «Радянське літературознавство», 1960, № 4, с. 102.

П'єси Теренція були добре відомі в Росії і на Україні, вивчалися в школах, перекладалися. В. К. Тредіаковський, наприклад, переклав «Євнуха». Пізніше в Петербурзькій Академії наук був зроблений переклад комедії Теренція та її змісту, викладеного Муретом. Таким чином, у цій справі Сковорода не був піонером, але саме йому вдалося найбільш повно відтворити зміст «Адельфів».

Порівнюючи петербурзький переклад муретовського викладу комедії Теренція «Адельфи» із сквородинським, Попов приходить до висновку, що обидва переклади зроблені незалежно один від одного і мають неоднакову літературну вартість. «Переклад Сковороди стоїть незрівнянно вище в мовно-граматичному і художньому відношеннях... зроблений вільно, творчо, зі збереженням духу («сили») староримського оригіналу, а також з внесенням деяких українських мовних, почасти й художньо-експресивних рис»¹.

Справді, перекладаючи зміст комедії Теренція «Адельфи», Сковорода ніби докладніше пояснює її гуманістичну ідею виховання

¹ П. М. Попов. Нові сторінки літературної спадщини Г. С. Сковороди.— «Радянське літературознавство», 1960, № 4, с. 105.

молоді, внаслідок чого переклад переростає рамки оригіналу і свідчить про глибокий демократизм українського мислителя та його відразу до старої схоластичної школи, яка не розвивала, а придушувала особу молодої людини.

Сковорода один з перших познайомив українського читача з творами римського поета Горація. Він високо цінував його поезію, багато перекладав і популяризував серед учнів під час роботи в Переяславському та Харківському колегіумах. За своїм світоглядом, за духом своєї власної поетичної творчості у нього було чимало спільного з Горацієм, послідовником вчення Епікура.

Нерідко у свої поетичні та інші твори Сковорода вводив гораціанські мотиви, по-своєму розвиваючи їх. Так, «Пѣснь 24-я», як свідчить він сам, була «перетолкованна» із «римського пророка Горатія». Вплив Горація простежується і в інших його поезіях, де чітко виявилися симпатії філософа до трудового народу, критичне ставлення до тогочасного суспільства. Горацій не випадково був для українського поета «пророком», а Сковороду, до речі, здавна називали «українським Горацієм».

З віршів Горація він переклав такі: «Про спокій душі», «О вождельніи богатства»,

«Ода Horatina», «Блажен, о блажен». Частина їх була опублікована ще в дожовтневий період, інші ж переклади, про існування яких дослідники здогадуються, і досі не знайдено.

Завдяки невтомним пошукам проф. П. М. Попова у 1960 р. став відомим віршований переклад 10-ї оди Горація¹. Очевидно, Сковорода зробив його в ранній період своєї творчої діяльності, десь у 50-х роках, коли він займав посаду викладача поезики в Переяславському колеґіумі або домашнього вчителя в селі Ковраї. Аналіз твору показує, що Сковорода відходить від оригіналу й не стільки перекладає, скільки переспівує Горація, роблячи в ньому скорочення, пропуски, відходить від деяких образів і деталей, національного колориту. Але загалом перекладачу вдалося зберегти основний зміст оригіналу і його форму.

При перекладі оди Горація, яка написана сапфічною строфою, Сковорода користується 11-складовим силабічним віршем, укладеним в 4-рядкову строфу, в якій останній рядок скорочений — має тільки 5 складів.

¹ П. М. П о п о в. Нові сторінки спадщини Г. С. Сковороди.— «Радянське літературознавство», 1960, № 4, с. 106—107.

І немовби власні думки передавав український поет-філософ, перекладаючи такі рядки поезії Горація:

Кто умѣренность святу наблюдать
Умѣет, в домѣ его не видати
Вещей изящных, одежд златотканных,
Палат избранных.

(II, 436)

Шанобливе ставлення Сковороди до поезії і особи Горація, переклади його віршів і творчі запозичення з них,— одне з яскравих свідчень того, яку мету ставив перед собою письменник-філософ. Він прагнув познайомити українського читача з кращими взірцями багатой античної поезії, передусім з тими, в яких були закладені прогресивні ідеї, співзвучні його власним принципам гуманізму і демократизму.

Значну увагу приділяв Сковорода перекладам творів Ціцерона. Він високо цінував його як талановитого художника слова, захощував Ковалинського читати твори цього письменника, бо з них, на його думку, можна було почерпнути «ту чисту і незаплямовану легкість і витонченість латинської мови, яка становить основу ясного і правильного стилю» (II, 425—426).

Відомо, що Ціцерона найбільш цікавили питання етики і моралі. Їм він присвятив ряд

філософських трактатів, у яких говорить про внутрішню сутність людини, її місце і призначення в житті.

Тому неабиякий інтерес становить переклад Сковородою трактату Цицерона «De senectute» («Про старість»). Переклад присвячений С. І. Тевяшову; час його написання не встановлено. Він дійшов до нас у списку кінця XVIII ст.

Свій твір «Cato maior sen de senectute» («Катон-старший, або Про старість») Цицерон написав, коли йому було за шістьдесят. Праця має літературно-публіцистичний характер, в ній відбито думки автора про деякі сторони практичної моралі. Вона присвячена другу Аттіку, якому Цицерон намагається довести, що старість не позбавлена радощів, що звинувачення і докори на її адресу часто несправедливі. Показово, що автор, висловлюючи гуманістичні погляди на старість, захищає їх устами 83-річного позитивного героя Катона-старшого, для якого старість не тільки не важка, а навіть приємна.

Трактат Цицерона відзначається дотепним викладом, яскравістю образів, особливо Катона. «...Коли я читав цей твір,— згадував пізніше Цицерон,— то мені здавалося, що говорю не я, а Катон».

Аналіз цього перекладу показує, що Ско-

ворода не тільки відходив від оригіналу, по-своєму трактуючи його, але й нерідко робив до нього різні доповнення в дусі свого вчення. Це виразно помітно в тих місцях перекладу, де порушується питання про «сродність», щастя, про єдність природи і людини, моральні повчання тощо.

Відповідно до свого розуміння завдання «переводить не слова, но мысли» Сковорода намагався передати зміст оригіналу, частково пристосовуючи його до місцевих умов, до своїх смаків, уподобань і поглядів. Він поводився з оригіналом досить вільно, намагаючись передати основний зміст у популярній формі. Через те він широко використовує народні афоризми, замінює грецькі і римські імена російськими та українськими, скорочує ряд образів і висловів, доповнює оригінал суб'єктивними додатками, зокрема зверненнями «батюшка наш», «дети мои любезные» та ін. Все це дає підстави назвати переклад Сковороди вільним, близьким до переказу.

Можливо, найчастіше з античних авторів Сковорода звертався до Плутарха. І не тільки тому, що він — визначний письменник і патріот давньої Греції, а й передусім тому, що він був філософ-мораліст і майстер художньої характеристики і що його спадщина

особливо припала йому до душі. Сковорода прагнув донести до українського читача передусім ідеї Плутарха. З цією метою він перекладає його філософсько-моралістичні твори, постійно посилається на нього, часто цитує Плутарха в листах до М. Ковалинського.

Як гуманний мораліст, противник аскетизму, Плутарх привертав увагу гуманістів (Єразм, Рабле), вождів реформації, філософів (Монтень, Руссо). Діячі французької буржуазної революції, а в нас декабристи і Белінський захоплювалися героями Плутарха, що втілювали в собі республіканські добродієвості.

На Україні Сковорода одним із перших перекладав твори Плутарха. Український поет, як свідчить Ковалинський, переклав частину його трактатів, головним чином, на морально-етичні теми, зокрема такі, як «О божіи правосудіи», «О смерті», «О спокоїствіи душевном», «О вождельній богатств». Але до нас дійшов лише один з них — «Книжечка Плутархова о спокоїствіи души». Доля ж інших перекладів невідома.

За життя Сковороди, як і довгий час після його смерті, переклад не друкувався. Його опубліковано лише в першому радянському виданні творів філософа за єдиним списком,

який зберігається у Ленінграді в Архіві АН СРСР.

Переклад трактату Плутарха «Про спокій душі» Сковорода надіслав 13 квітня 1790 року до свого приятеля Я. М. Донець-Захаржевського з листом, у якому, як уже згадувалося, торкнувся і питання про принципи своєї перекладацької діяльності. Він не хоче гнатися за дослівною формою перекладу, а прагне передусім відтворити зміст твору.

Тому, перекладаючи «Книжечку Плутархова о спокойствіи души», Сковорода значною мірою змінює її колорит, викидає імена язичеських богів, окремі картини і деталі, заявляючи, що він вливає в «новія мѣхи и вино новое». На своєрідність свого перекладу Сковорода вказує в підзаголовку «Книжечки», що йде після супровідного листа, — «Толкованіе из Плутарха о тишинѣ сердца».

Отже, перед нами справді в багатьох місцях дуже віддалене трактування плутархового оригіналу, причому своєрідними стильовими засобами, які свідчать про велике художнє обдарування перекладача, про його вміння бачити один і той же предмет з різних боків і в різному освітленні, робити додатки і критичні зауваження. Ось для порівняння кілька уривків з Плутарха у тлума-

ченні Сковороди. Коли античний автор критикує думку Епікура про те, що той «совѣтує честолюбцам, дабы послѣдовали своей природѣ и принимались за гражданскія дѣла», Сковорода, який завжди високо цінував грецького філософа-матеріаліста, рішуче захищає його від нападок Плутарха. В примітці до наведених слів він пише:

«Язвит Епикура. Ненавистію помрачен, не хотѣл раскусить сладости сокровенныя в сем Епикурском словѣ. Нѣтъ святѣе его слова: природѣ послѣдовать, могли несть чин, найтись в праздности сладость есть тожде с богом дѣлать, дѣло дѣлать, сладко дѣлать есть то же достоинство в сылѣ; сила в природѣ, природа в богѣ, яко дуб в зернѣ, пребывает вовѣки. Хулит философа за сердечную сладость, потом и сам сказует, что красота сердечная есть град спокойствія. Будто ж не то же есть сласть, сладость и красота в сердцѣ, если оно живет вот гдѣ! Душа моя в руках твоих выну. Десница твоя воспріят мя» (II, 205).

Тут Сковорода вступає в полеміку з автором, по-своєму трактуючи цей уривок, говорить про природу, яка робить людину тим, ким вона повинна бути.

В іншому місці свого трактату Плутарх відзначає: «Нѣкто мудрец сказал: обычай

здѣлаєт жизнь сладкою». До цих слів Сковорода додає від себе: «А я скажу: сердце чисто зиждетъ жизнь веселу» (II, 206). І далі уривок у примітці трактується перекладачем в явно полемічному дусі, який відповідає характеру його морально-етичних принципів, піднесенню мудрості як джерела всіх добродійностей.

Майже на кожній сторінці «О тишине сердца» Сковорода відчувається не Плутарх, а український мислитель, його спосіб перекладу, «тлумачення». Текст перекладу в багатьох місцях обростає деталями, яких немає в першотворі. Як справедливо відзначав М. Маслов, порівнюючи обидва тексти, Г. Сковорода частково скорочував оригінал, частково розширював, дещо додавав, стежачи тільки за тим, щоб ці додатки відповідали загальному ідейному спрямуванню першотвору. Сковорода прагнув пристосувати свій переклад до вимог і уподобань часу. З цією метою він пропускає ряд образів і виразів, замінює деякі грецькі й римські імена вітчизняними, використовує народні афоризми, вводить вірші. Так, передаючи твердження Плутарха про те, що кожна людина повинна задовольнятися своїм становищем і не бажати більше, ніж дає природа, Сковорода зазначає: «всякая всячина, мыр

сей наполняющая, одному нужна, а другому не потребна. Что же оно такое? И кому нужно? Вспомним пословицу: „Всяк Еремѣй про себе разумѣй“» (II, 210).

Коли Плутарх у своїй «Книжці» висміює тих, хто хоче бути знавцем у всіх науках і посилається на багатьох філософів античності, то Сковорода, як завжди, перекладає це місце вільно, коротко і дотепно; причому для емоційного посилення змісту цього уривка він навіть наводить вірш, якого немає в першотворі:

Будь всѣ тѣм, что бог дал, ради,
Разбывай всяк грусть шутя.
Полно нас червям снѣдати!
Видь есть свое всѣм людям.

Всяк жребієм своїм да будет доволен!..
Всяк имѣет свое зло и добро, и каждому свое дано» (II, 211).

У сквородинських примітках і додатках до оригіналу, з якими ми зустрічаємося в багатьох місцях перекладу, виразно відчуються морально-етичні принципи самого перекладача, їх повчальний характер. З цією метою він вдається до використання фольклорних засобів. Ось, для прикладу, кілька народних прислів'їв і порівнянь: «Фома в худшей жизни весел, а Козьма в лучшей омерзѣл»; «доброму челоуѣку всякій день —

праздник»; «все то, что миновало, будто из
воза пало»; «итак, разжевать сіе надобно
хорошенько»; «имѣя не наслаждается, а по-
терял — мучится»; «человѣкъ яко трава: днесъ
цвѣтет, утром сохнет» та ін.

Важко тепер сказати, у зв'язку з чим зроб-
лено цей переклад, власне, вільний переказ,
що саме правило Сковороді за взірець, яке
видання творів Плутарха могло йому при-
служитися, але, як видно з порівняння обох
текстів, зробленого М. Масловим, основний
зміст, дух твору античного автора він від-
творив досить правильно.

Переклади Сковороди творів античних
авторів були значним кроком у розвитку
української перекладацької справи. Сково-
родинська практика вільного перекладу ста-
ла певним взірцем для багатьох письменни-
ків-перекладачів наступних поколінь.

ВИСНОВКИ

Григорій Савич Сковорода увійшов в історію духовної культури нашої Вітчизни як самобутній, прогресивний філософ-гуманіст, громадський діяч і визначний письменник, котрий підсумував кращі досягнення давньої української літератури і торував шляхи розвитку нового письменства, становлення якого почалося в другій половині XVIII ст.

Заслуги Сковороди як філософа і письменника в тому, що він порушував важливі соціальні проблеми, прокладав шлях прогресивним ідейним течіям свого часу. Його глибокий гуманізм і демократизм, щире вболівання за долю трудящої людини, ненависть до деспотизму і гноблення, обстоювання ним свободи і соціальної справедливості, гострий критицизм і громадянська мужність знайшли продовження у творчості багатьох письменників наступних поколінь. Продовжувачами прогресивних традицій Сковороди були І. Котляревський і Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко та І. Франко. Великому Каменяреві, зокрема, імпонувала «життєрадісна гуманність» і «життєрадісний опти-

мізм» творчості Сковороди¹ — риси, притаманні кращим творам української літератури XVIII ст., що перейшли також у нову літературу. Великий інтерес до особи і творчості Сковороди виявляли такі діячі російської культури, як В. Капніст, К. Рилєєв, Л. Толстой, М. Лєсков, а в радянський час — П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко та ін.

Незважаючи на певну обмеженість світогляду Сковороди і його соціальної програми, що пояснюється умовами часу, він завжди залишався селянським демократом, філософом-гуманістом, який непохитно вірив у перемогу добра над злом, у торжество правди і справедливості. Прогресивні ідеї Сковороди виражали погляди і настрої трудового народу, з якого він вийшов, інтереси якого відстоював. Вони були зрозумілі і доступні людям праці і якоюсь мірою захищали їх класові інтереси.

Своїми кращими зразками творчість Сковороди стоїть біля джерел нової української літератури. В ній помітні вже початки реалізму як нового методу зображення дійсності, що почав формуватися в другій половині XVIII ст. під впливом нових суспіль-

¹ И в а н Ф р а н к о. Южнорусская литература.— Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и А. И. Ефрона, т. XII. СПб., 1904, с. 307.

них явищ. Справді, його байки, сатиричні і пейзажні вірші свідчать про виразний поворот Сковороди до реального життя. В них особливо відчутно пробивалися нові ідеї і нові способи художнього вираження, характерні риси народного побуту, розмовної мови. Зображений Сковородою світ настільки значний за своїм змістом, за багатством порушених проблем і питань, що його поетична творчість стала новим видатним явищем в духовному житті українського народу.

У багатьох творах Сковороди відображена животрепетна сучасність, показані яскраві типи з різних суспільних верств, подано правдиві картини тогочасного українського життя. При цьому слід відзначити, що провідною рисою поета-філософа, яка визначала ідейно-художню спрямованість його творчості, було пристрасне шукання істини, правди життя в різних її аспектах: філософському, суспільно-політичному, літературно-естетичному і етичному.

Слід сказати, що елементи реалістичного зображення життя українського простолюду знаходимо й у віршах І. Некрашевича, а ще більше — в сатирі другої половини XVIII ст., яка порушувала широке коло суспільних проблем. І хоч паростки реалістичного зображення дійсності у творах давньої україн-

ської літератури були ще значною мірою сковані релігійним мисленням, книжною мовою і шкільною схоластиком, але вони поступово зростали і сприяли наближенню літератури до світськості і реального життя. Немала заслуга в цьому Григорія Сковороди.

У творчості Сковороди виразно проступає критичне начало, тісно пов'язане з бурлескною стильовою течією в українській літературі XVIII ст. Бурлескно-травестійні елементи стилю Сковороди відбивають характерні риси тогочасної епохи з її раціоналізмом і критицизмом. Але водночас письменник орієнтувався і на сатиричний напрям у російській літературі XVIII ст., який підготував появу «натуральної школи», тобто реалізму.

Всю силу свого таланту Сковорода віддав рішучому засудженню феодальних порядків, сваволі експлуататорів і попівства, сміливому захисту інтересів народних мас, пропаганді народної освіти, позитивних знань. У цьому полягає важливе суспільне значення його критики, яка відіграла чималу роль у людському поступі, відбивала волелюбні прагнення народу, його віру в майбутнє. І хоч у свій час він не бачив та й не міг бачити справжніх шляхів до народного щастя, його філософські і соціально-політич-

ні погляди й ідеї були прогресивними, передовими, виражали нові соціально-політичні прагнення, які відповідали новим суспільним потребам.

Літературна творчість Сковороди багато в чому була новаторською. Це новаторство виявилось як у змісті прогресивних просвітительських ідей, так і в поетичній культурі художнього слова. Він досить добре орієнтувався в складних питаннях своєї епохи, гостро картая сучасний йому лад, засуджував експлуататорів, возвеличував любов до свободи, до трудящої людини, до батьківщини, виховував громадську мужність, мріяв про створення нового суспільства, в якому не буде тиранії і визиску. Така ідейна спрямованість творів Сковороди сприяла пробудженню соціальної свідомості народних мас, стимулювала їх стихійний протест проти феодальних порядків.

Як письменник Сковорода використав кращі традиції української і російської літератур попередніх віків. У його поетичних і філософських творах зустрічаємо чимало релігійних образів і картин, яким він надавав нового звучання, нового змісту. Силабічне віршування Сковороди загалом було традиційним, але багатьма своїми рисами, різноманітними мотивами і формою воно було

вже новим кроком у поетиці. Як показали дослідження, «своєю поетичною творчістю Сковорода завершив понад двохсотрічний шлях розвитку силабічного віршування в українській літературі і твердо започаткував силабо-тонічне віршування, засноване на народнопоетичній основі і досвіді російського віршування XVIII ст.»¹.

Ми цінуємо Сковороду і як автора багатьох віршів в народнопісенному дусі (деякі з них стали народними піснями, увійшли до репертуару народних співців-кобзарів). Нас вражають і пейзажні вірші поета. Вони вчать любити природу, рідну землю, виховують у читачів здорові естетичні почуття.

Як художник і мислитель Сковорода близький нам і всьому прогресивному людству насамперед своїм гуманізмом, свободолюбством, рішучим виступом на захист трудового народу проти різних форм експлуатації і гніту. І хоч гуманізм Сковороди, а також розуміння ним свободи і щастя дещо абстрактні, проте в ідейній боротьбі свого часу він займав класову, соціальну позицію.

¹ О. В. Мишанич. Григорій Сковорода і усна народна творчість, с. 150.

Прогресивні ідеї Сковороди не втратили свого значення і сьогодні, зокрема ідеї про боротьбу між добром і злом. Його історичний оптимізм, упевненість у перемозі добра над злом надихали людей і зміцнювали їхню віру в можливість викорінення існуючої в світі соціальної несправедливості, віру в торжество прогресу над темними силами реакції. Як гуманіст, як виразник дум народних він гостро засуджував жорстокість і паразитизм панівних класів, послідовно захищав інтереси трудящих.

Радянський народ глибоко шанує і береже пам'ять про видатного мислителя і письменника. У селі Сковородинівці, де він жив останні роки і де похований, збудовано школу його імені, відкрито Державний літературно-меморіальний музей. Його ім'ям названо вулиці у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Харківський педагогічний інститут. Твори Сковороди вивчаються в школах і вузах.

Творчість Сковороди займає почесне місце не тільки в українській, але і в російській культурі. Це особливо було видно під час святкування 250-річчя з дня його народження, яке широко відзначалося трудящими нашої країни і прогресивною громадськістю світу.

У зв'язку з цією пам'ятною датою в 1972—1973 рр. здійснено ряд видань творів Сквороди і досліджень про нього. У Києві вийшло найповніше академічне видання творів письменника у 2-х томах («Наукова думка», 1973). Масове видання у двох томах («Дніпро», 1972), сувенірні книжечки — «Байки харківські. Афоризми» (Харків, «Прапор», 1972), окремі твори. Московське видавництво «Мысль» також випустило в 1973 р. зібрання творів Сквороди у двох томах. У 1975 р. видано книгу «Григорій Скворода — 250» — матеріали про відзначення ювілею філософа.

Новим свідченням глибокої шани до письменника було відкриття в березні 1977 р. у Києві пам'ятника Г. Сквороді. На гранітному постаменті на повний зріст височить бронзова постать мандрівного мислителя, виразника демократичних ідей. Таким він зберігся у пам'яті народній, а тепер увічний і в бронзі.

Світлий образ письменника-гуманіста оспівано у поезіях П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, П. Дорошка, П. Воронька, Д. Павличка, Б. Олійника, І. Драча та ін. Його життєвий і творчий шлях переконливо розкривається у романі В. Шевчука «Предтеча» («Дніпро», 1972), у художньому жит-

тепису І. Пільгука «Григорій Сковорода» (К., «Дніпро», 1971) та ін.

Всенародне вшанування пам'яті Г. Сковороди — яскравий вияв батьківського піклування Комуністичної партії, Радянського уряду про українську культуру, її прогресивних діячів, учених, письменників.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
НЕЗВИЧАЙНЕ ЖИТТЯ	26
У ПОШУКАХ ЛЮДСЬКОГО ЩАСТЯ	64
МУДРІСТЬ ПОЕЗІЇ	91
ЙОГО ЗБРОЯ	176
ПЕРЕКЛАДИ	233
ВИСНОВКИ	253

ФЕДОР НИКИТИЧ ПОЛИЩУК

**ГРИГОРИЙ
СКОВОРОДА**

Жизнь и деятельность

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *М. В. Сидоренко*

Художник *Д. Д. Грибов*

Художній редактор *О. Д. Назаренко*

Технічний редактор *Б. С. Грінберг*

Коректори *Г. І. Кривоносок,*

Т. Г. Соломаха

ІБ № 243
Здано на виробництво 05. 08. 1977 р.
Підписано до друку 23. 12. 1977 р.
БФ 28857.

Формат 60×84^{1/32}. Папір № 1.
Гарнітура зв. н.
Друк високий.

Умовн. друк. арк. 7,697.
Обліково-видавн. арк. 7,655.
Ціна 55 коп. Замовл. 1512.
Тираж 26 000.

Видавництво «Дніпро»,
252601 — МСП Київ, Володимирська, 42.

Київська
книжкова фабрика «Жовтень»
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»,
Київ, Артема, 23а.

